

Janovská, Magdaléna; Olejník, Vladimír

Príspevok k budovaniu opevnení po mongolskom vpáde na Spiši

Archaeologia historica. 2015, vol. 40, iss. 2, pp. 613-637

ISSN 0231-5823 (print); ISSN 2336-4386 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/AH2015-2-14>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/134200>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PRÍSPEVOK K BUDOVANIU OPEVNENÍ PO MONGOLSKOM VPÁDE NA SPIŠI

MAGDALÉNA JANOVSKÁ – VLADIMÍR OLEJNÍK

Abstrakt: Na základe v súčasnosti realizovaných pamiatkových výskumov na Spiši (realizované na Spišskom hrade, v Spišskej Kapitule a v Levoči) využívajúc nové metódy práce, v konfrontácii s doterajšou interpretáciou archívnych prameňov a v interdisciplinárnom spolupôsobení sa podarilo priniesť nové zistenia vo veci systematického budovania opevnení sídel vyvolaných mongolským vpádom (1241) v rámci celouhorskej politiky Arpádovcov v druhej polovici 13. až do začiatku 14. storočia.

Jedinečne zachované štruktúry na Spišskom hrade (veže, opevnenie, refúgium? spodného nádvorja), ktoré sa podarilo identifikovať a datovať okolo polovice 13. storočia (oproti doterajšiemu prisudzovaniu ich stavby Jiskrovcom pred polovicou 15. storočia počas ich pobytu na hrade), boli nápomocné pre skúmanie opevnenia cirkevného sídla Spišskej Kapituly a opevnenia mesta Levoča, sídla Spoločenstva spišských Sasov – na príklade zabudovanej hradby s cimburím v bašte – prachárni.

Kľúčové slová: Spišský hrad – Spišská Kapitula – Levoča – systém opevnenia – veže.

Construction of a Fortification System after the Mongolian Invasion at Spiš (with emphasis on the results of research conducted at the Spišský hrad castle, in Spišská Kapitula and Levoča)

Abstract: On the basis of recent research at Spiš employing the most up-to-date methods combined with the interpretation of archive sources and in an interdisciplinary context, this paper presents new findings about the systematic fortification of settlements triggered by a Mongolian invasion (1241), as part of the country-wide policy of the Hungarian Arpád dynasty in the second half of the 13th century and in the early 14th century. The uniquely preserved structures at the Spišský hrad castle (towers, fortifications, lower courtyard refugium?) that were identified and dated to the mid-13th century (in contrast to their previous attribution to the Jiskra dynasty before the mid-15th century when they held the castle) helped investigate the fortified religious centre of Spišská Kapitula and the fortification of the town of Levoča, the seat of the Association of the Spiš Saxons, on the example of an inbuilt fortification with a battlement in a bastion-powder mill.

Key words: Spišský hrad castle – Spišská Kapitula – Levoča – fortification system – towers.

Spišský hrad – kráľovský hrad Arpádovcov v Uhorsku

V marci 1241 vpadli do Uhorska Mongoli a 11. apríla v bitke na rieke Slanej porazili uhorské vojsko. Kráľ Belo IV. sa zachránil len útekem cez Turniansku stolicu, snáď cez Spiš a Liptov do Turca, na západné Slovensko, odtiaľ do Rakúska a na dalmátske ostrovy (Varsik 1974, 27). Vo všeobecnosti sa ale o jeho trase cez Slovensko dosiaľ vedú medzi historikmi spory. Jeho mladší brat, vojvoda Koloman, ktorý ako jediný so svojimi oddielmi dosiahol v prvej fáze bitky na rieke Slanej čiastočné víťazstvo, bol zranený a zomrel v Chorvátsku. Mongoli pustošili krajinu rok, pričom územia Slovenska sa dotkli len okrajovo. Či boli v rokoch 1241–1242 aj na Spiši, je zatiaľ otáznne. Gerard Labuda na základe Długoszovej kroniky tvrdí, že pomocný oddiel prešiel pravdepodobne Košickou kotlinou na Spiš a odtiaľ smerom na Krakov (Homza 2009, 151). B. Varsik interpretuje, že menší prieskumný oddiel, sledujúci kráľa na úteku, sa vybral cez Jasov údolím Hornádu na sever (1974, 27).

K tomuto obdobiu sa vzťahuje, žiaľ, len málo listín. Najvýznamnejšia z nich má veľkú výpovednú hodnotu tak k dejinám Spišskej Kapituly, ako aj Spišského hradu. Je ňou listina kráľa Bela IV. z 19. septembra 1249 (ŠA LE, SpP). Kráľ ňou obnovuje donáciu svojho otca Ondreja II., stratenú počas mongolského vpádu, na zem, resp. obec Jablonov, pre Kostol sv. Martina na Spiši. Súčasne dáva spišskému prepoštovi Matejovi povolenie postaviť si na Spišskom hrade palác a vežu. Listina je najstaršou známou priamou písomnou zmienkou o Spišskom hrade. Význam-

ná je však aj pre Spišskú Kapitulu. Časť listiny nepriamo hovorí o stave Spiša v období vpádu Mongolov v rokoch 1241–1242:

„*Keď sme všeobecne posudzovali majetky na Spiši a vyslali sme tam našich verných, magistra Aka, kustóda z Alby [Székesfehérvár v Maďarsku] a kancelára našej manželky, ako aj Miku, zvolenského župana, aby obišli pozemky jednotlivých [majiteľov]. Keď menovaní mimo iných povinností [vyplyvajúcich z] nášho nariadenia prišli k zemi nazývanej Almas [Jablonov], našli ju v držbe nášho verného Mateja, spišského prepošta. Keď sa menovaného prepošta pýtali, akým právom túto vlasť a či ohľadom tejto zeme má nejaké potvrdenie, odpovedal, že dokumet nášho otca Ondreja, blahej pamäti kráľa, vydaný ohľadom donácie tejto zeme, sa stratil počas všeobecného tatarského pustošenia.*“¹

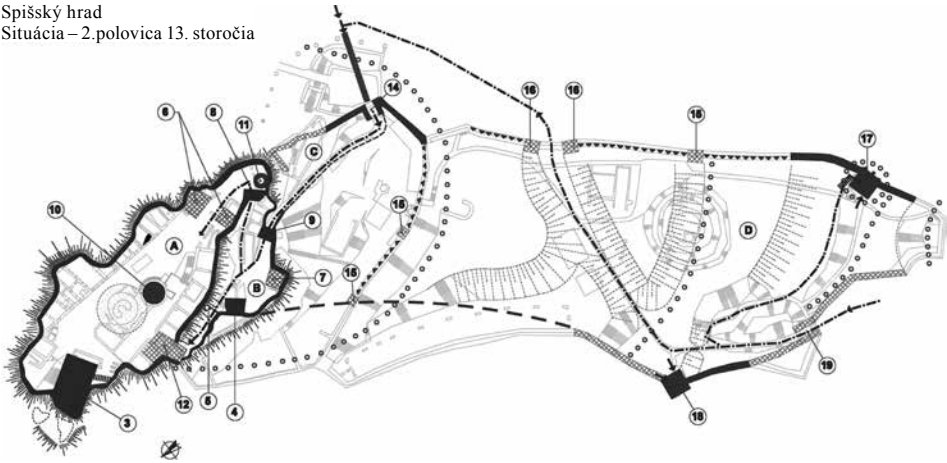
Uvedená časť listiny teda dokazuje, že podľa viacerých historikov stále otáznym vpád Mongolov na Spiš prinajmenšom reálne hrozil. Naopak, Ferdinand Uličný (2004, 8) napríklad nielenže popiera vpád Mongolov na Spiš, ale dokonca prisudzuje prepoštovi Matejovi klamstvo o tomto vpáde a získanie Jablonova nečestným spôsobom. Takéto konanie sa však nezhoduje s človekom, ktorého kráľ nazýva „*náš verný*“ (*fidelis noster*) a ktorému zveruje stavebné úpravy na kráľovskom hrade, týkajúce sa strategického posilnenia jeho obrany. Alodiálny majetok Jablonov zostal v držbe spišských prepoštov (a od r. 1776 biskupov) ďalších sedemsto rokov, pričom nám nie je známy žiaden protest voči takémuto stavu. Ferdinand Uličný vo svojej analýze jedno- ducho podcenil vývoj majetkovej držby spišských prepoštov, ktorý bol v polovici 13. storočia len vo svojich počiatkoch. Okrem donácie Ondreja II. na zem nad riekou Poprad z roku 1209, ktorá však bola súkromným majetkom prepošta Adolfa, získali totiž spišskí prepošti väčšinu majetkov až v období od druhej polovice 13. storočia. Pertraktovanú listinu z roku 1249 podrobili kritickému skúmaniu viacerí odborníci, pričom nenadobudli žiadne podozrenie (Žifčák 1998, 83). V konečnom dôsledku je snáď najpodstatnejšia kráľova poznámka v listine, na základe ktorej vidíme jeho opatrnosť, ale aj plnú dôveru k prepoštovi Matejovi: Jablonov mu dáva „*Aj keby túto zem [už] predtým nedostal*“.² Strata takej podstatnej listiny, akou je donácia na značnú časť majetkovej základne kostola (dokonca ide o územie, na ktorom priamo Spišská Kapitula stojí), je totiž pre prepošta predstaviteľná len za najhorších možných podmienok, akými je napríklad urýchlená evakuácia či útek a ponechanie listín svojmu osudu. Je totiž viac než pravdepodobné, že udalosti spojené s obdobím rokov 1241–1242 spôsobili medzi miestnym obyvateľstvom značný strach a paniku. Spišská kronikárska tradícia: Spiškosobotská kronika (ŠOA PP); Kronika anonymného kartuziána zo Skaly útočišťa – Anonymi Carthusiani Fundatio Lapidis Refugii (Wagner 1774, 69–79) a Hainova kronika (Hain 1910–1913, 85–86) jednotne spomínajú, že v tomto období spišskí Sasi, ako aj spišský prepošt so svojimi ľuďmi na základe poplašných správ evakovali a na istý čas (jar a leto 1241?) sa uchýlili do úkrytu (Uličný 2004, 9).

Aj v prípade, že niektorí historici pripustili prítomnosť aspoň výzvedného oddielu Mongolov na Spiši, vo všeobecnosti pohodlne uzavreli, že Spišský hrad náporu Mongolov počas vpádu do Uhorska v roku 1241 ako jeden z mála kamenných fortifikačných objektov v tomto období spoľahlivo odolal. Vypálenie westwerku a poškodenie Kostola sv. Martina v Spišskej Kapitule (Janovská–Novotná 2007; Janovská 2008a; 2009a; 2010) sú však nezvratným dôkazom, že Mongoli na tomto území boli. Aj najnovšie architektonické analýzy stavebného vývoja Spišského hradu (Janovská 2008; 2009; 2012) poukazujú na zmeny v štruktúre a skladbe murív opevnenia (obr. 8a) v severozápadnej časti hradného jadra (úsek od románskeho paláca po miesto predpokladanej stavby prepoštovej veže), ktoré nebolo chránené opevnením románskeho predhradia (obr. 1, 2) oproti pôvodnej skladbe/štruktúre murív opevnenia z prvej polovice 13. storočia (obr. 8b). Taktiež opravy/výmeny pravdepodobne poškodených pôvodných armovaných travertí-

1 „*Q(uod) cum terras de Scypus g(e)n(er)aliter ad iudicium uocassem(us) et ad p(er)ambulandum singulo(rum) t(er)ras ibid(em) dilectos et fideles n(ost)ros mag(ist)r(u)m Acus Alben(sem) custodem et cancellarium kariss(im)e consortis n(ost)re nec non Mikou co(m)item de Zolum mississem(us) int(er) cet(era) mandati n(ost)ri negocia exequ(en)da cum p(re)di(c)ti ad t(er)ram Almas nomi(n)e p(er)ue(n)issent ip(s)am in poss(ess)ione fidelis n(ost)ri Mathye prepo(s)iti de Scypus inueneru(n)t. requisit(us) autem d(i)c(t)us p(re)p(osi)t(us) quo tytulo eam possedisset et si munimentum sup(er) ead(em) terra h(abe)ret respondit q(uod) inst(ru)mentum pat(ri)s n(ost)ri Andree regis felicis recordato(n)is super ip(s)ius terre donat(i)one confectum amissum in generali subu(er)sione tartarica extitisset.*“

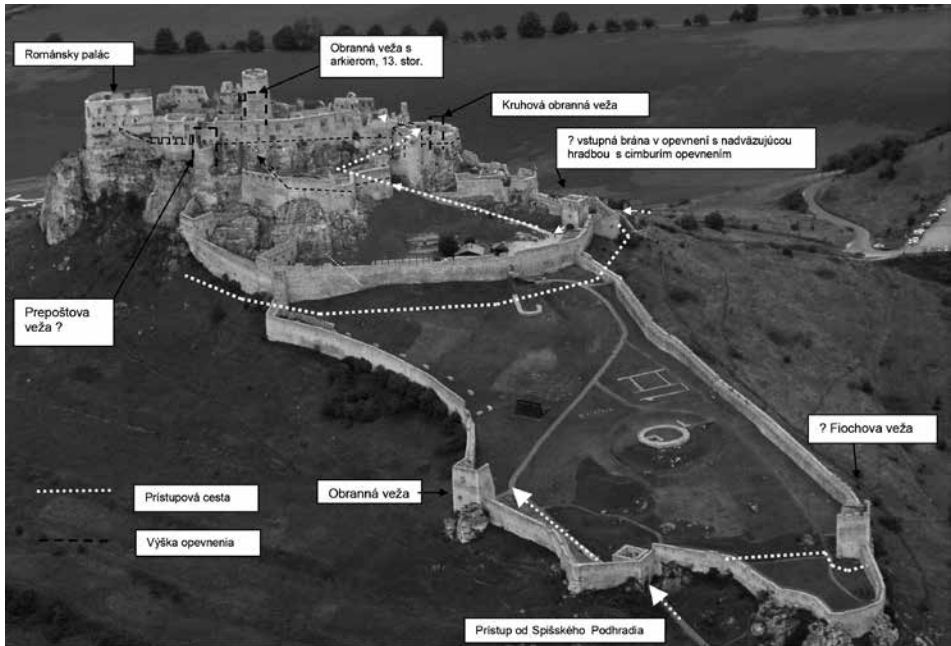
2 „*Etiam si in prenominata terra ei provisum antea non fuisset...*“

Spišský hrad
Situácia – 2. polovica 13. storočia

Obr. 1. Spišský hrad. Situácia v druhej polovici 13. storočia s vyznačením na súčasnom pôdoryse hradu. Tmavosivou farbou sú vyznačené objekty postavené v prvej polovici 13. storočia a svetlosivou objekty postavené po mongolskom vpáde v roku 1241, textúrou vyznačený predpoklad dnes už neexistujúcich objektov. Kresba Milan Dzurilla.

Abb. 1. Zipsper Burg. Auf dem heutigen Grundriss der Burg eingezeichnete Situation in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts. In der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts errichtete Objekte sind dunkelgrau gekennzeichnet, nach dem Mongoleneinfall von 1241 errichtete Objekte hellgrau, texturiert dargestellt sind mutmaßliche, heute nicht mehr existierende Objekte. Zeichnung Milan Dzurilla.

Obr. 2. Spišský hrad. Letecký pohľad so zakreslením situácie v druhej polovici 13. storočia.

Abb. 2. Zipsper Burg. Luftansicht mit eingezeichneter Situation in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts.

nových kamenných článkov otvorov románskeho paláca na západnej strane boli dôvodom k ich vypadnutiu, zatiaľ čo fasády otočené do dvora ostali dodnes neporušené. Plentáž muriva stien so stopami poškodenia ohňom, ako aj následné celoplošné omietnutie stien interiéru paláca, pôvodne neomietaných s uťahovanou omietkou vytláčanou zo škár, nás vedú k vysloveniu pred-

pokladu, že hrad bol poškodený. Viaceré skutočnosti nás tak oprávňujú predpokladať, že po pustošení nasledovali na hrade aj v jeho okolí stavebné aktivity, ktoré mali viesť k posilneniu jeho bezpečnosti, resp. eliminácii poškodených častí.

K skúmanej stavebnej činnosti v polovici 13. storočia sa viaže už spomínaná listina kráľa Bela IV. z 19. septembra 1249 (ŠA LE, SpP).

Pre stavebný vývoj Spišského hradu má nenahraditeľný význam predovšetkým jej druhá časť. Podáva správu o mieste in castro nostro Scypus, vhodnom na stavbu veže a paláca, ktoré Belo IV. naveky dáva vtedajšiemu spišskému prepoštovi Matejovi a jeho nástupcom:

„*Ďalej tomuto istému prepoštovi Matejovi prenechávame na hrade Spiš miesto, vhodné na postavenie veže a paláca, na stavbu, opevnenie a udržiavanie ktorého sa kvôli ochrane hradu a na úžitok spomínaného kostola aj sám podujal. Ustanovujeme, že i miesto, i budovy, ktoré na ňom postaví, majú večným právom patriť jemu a jeho nástupcom v tomto prepoštvstve.*“³

Na základe interpretácie tejto časti listiny postavili svoje domnienky o stavebnej činnosti na Spišskom hrade v polovici 13. storočia hneď niekoľkí autori. D. Menclová (1957, 28–34) tvrdila, že prepošťa Matej na základe tejto listiny viedol rozsiahlu prestavbu celého hradu, ktorá zahŕňala aj stavbu samotného románskeho paláca a bergfritu. Na druhej strane A. Vallašek a A. Fiala (Fiala–Vallašek 1981, 20; Fiala–Vallašek–Lukáč 1981, 42) upresňovali, že na základe listiny z roku 1249 bolo postavené románske predhradie horného hradu, v rámci ktorého na základe archeologického výskumu identifikovali vstupnú vežu, menšiu obytnú vežu a opevnenie napojené na pôvodné hradné opevnenie. Z tohto dôvodu sme podriadili kritickému hodnoteniu pojem *castrum*, pričom sme hľadali východisko, ako ho interpretovať, s cieľom pokúsiť sa čo možno najbližšie určiť polohu veže, ktorú mal tu na kráľov príkaz spišský prepošťa postaviť. Dohady viedli od možnosti potvrdiť tézy starších autorov o stavbe románskeho paláca a bergfritu na Spišskom hrade až po trufáľú tézu, že listina naráža na dostavbu južnej veže na Kostole sv. Martina a prepoštského paláca v Spišskej Kapitule. Napriek tomu, že pojem *castrum* vo svojej práci prebrali aj ďalší autori (Slivka–Vallašek 1991; Zsoldos 2003), nemôžeme súhlasiť so stotožnením prepoštovej veže s prízemím zachovaného objektu v románskom predhradí (obr. 1, objekt č. 4), ktoré sa vyznačuje pomerne subtílnou hrúbkou murív a ktorého výška (podľa kresby hradu odkrytej A. Fialom v ostení okna románskeho paláca, APÚ SR) dosahovala pravdepodobne iba výšku opevnenia (Janovská 2008b, 203). Práve naopak – na základe tejto listiny usudzujeme, že prepošťa postavil vežu na mieste vystupujúceho západného brala hradného jadra, z ktorej sa dodnes zachovala jej severná stena (obr. 2, 3a–b, 4). Svedčí to o pôvodne hranatej veži, po južnej stene ktorej ostal odtlačok vo vypadnutom murive opevnenia (obr. 3a, 4) a ktorá sa mohla napájať na archeologickým výskumom odkryté murivo pod gotickými palácami na západnej strane hradného brala (Fiala–Vallašek 1972, obr. 4), ktoré autori identifikovali a zaradili do obdobia rokov 1249–1270. Charakter zachovanej severnej steny je porovnateľný s nižšie popisovanými vežami spodného predhradia. Ďalšie indicie vyplývajúce z listiny ponúkajú opis miesta vyhradeného na stavbu: obrana tohto miesta mala byť stavbou prepoštskej veže a paláca posilnená („...*ad tutelam castri*...“). Identifikácii stavebných aktivít prepošty Mateja v polovici 13. storočia na Spišskom hrade napomáha aj ďalšia poznámka v listine, že plánovaná veža i palác mali slúžiť na úžitok Kostola sv. Martina („...*et utilitate(m) eccl(esi)e memorate*...“). Táto drobná informácia v sebe skrýva významný fakt, ktorý mnohokrát počas nasledujúcich storočí bezprostredne spojil Spišskú Kapitolu so Spišským hradom. Význam prepoštskej veže na hrade pre Kostol sv. Martina spočíval v tom, že v časoch nepokojov slúžila ako depozitár, teda bezpečný úkryt kapitulského archívu a chrámového pokladu. Na tomto mieste treba spomenúť viaceré odkazy na túto prepoštovu vežu na hrade. Objavujú sa až v novovekých dokumentoch, v období, keď Spišský hrad prešiel definitívne do rúk šľachty a Spišská kapitula musela brániť svoje majetkové nároky na vežu voči jeho novým vlastníkom. Ide napr. o svedeckú listinu Spišskej kapituly z 2. júna 1627 (ABÚ SK, HMSK) o uložení archívov na Spišskom hrade. Spišská kapitula ňou potvrdzuje,

3 „*Insuper concedim(us) eidem Mathie p(re)po(asi)to in castro n(ost)ro Scyp(us) locum p(ro) t(ur)ri edificanda et palatio competente(m) quem et ip(s)e assumpsit edificand(um) muniendu(m) et cons(er)uandum ad tutelam castri et utilitate(m) eccl(esi)e memorate. adicie(n)tes q(uod) et loc(us) et edificia que ibi extruxerit s(ibi), et in ip(s)a p(re)po(asi)tu(r)a succedentib(us) iure p(er)petuo debeat remanere.*“

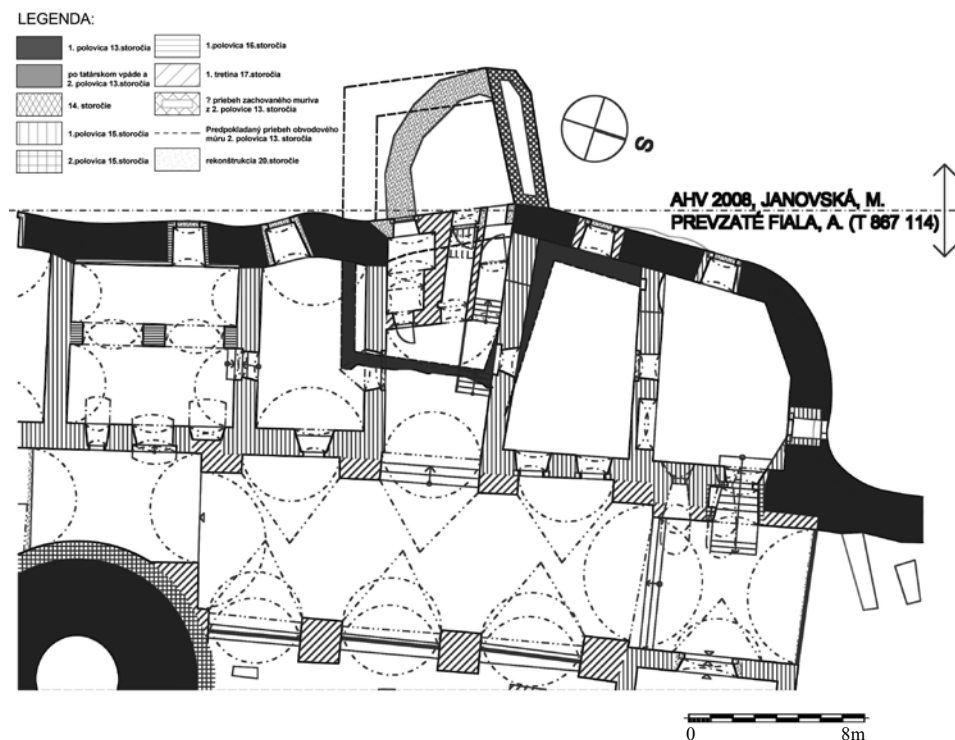
Obr. 3. Spišský hrad. a – pohľad na fragment muríva po zrútení (?) prepoštovej veže so zachovanou severnou stenou a čitateľným miestom napojenia deštruovanej časti na južnej strane k opevneniu hradného jadra. Zdroj Archiv PU SR, T867-03 neg. 69142. b – súčasný stav s rekonštrukciou kruhovej časti muríva veže, nerešpektujúcej pôvodný stav napojenia na južnej strane na opevnenie hradného jadra – objekt paláca. Foto M. Janovská. Abb. 3. Zipser Burg. a – Blick auf ein Mauerwerksfragment nach Einsturz (?) des Propstturms mit erhaltener Nordwand und deutlicher Anschlussstelle des zerstörten Teils an die Befestigung der Kernburg auf der Südseite. Quelle Archiv des Slowakischen Denkmalmamts, T867-03 Neg. 69142. b – derzeitiger Zustand mit Rekonstruktion des den ursprünglichen Zustand des Anschlusses an die Befestigung der Kernburg (Palasobjekt) auf der Südseite nicht respektierenden runden Mauerwerkteils des Turms. Foto M. Janovská.

že kvôli nepokojným časom odviezla z bezpečnostných dôvodov svoje archívy na Spišský hrad, o čom vydáva svedectvo majiteľke hradu, grófke Zuzane Erdeödyovej. Pre určenie polohy je ale významnou najmä zmienka o „červenej veži“ v Kánonickej vizitácii Petra Pázmányho v Spišskej Kapitule v roku 1629 (ABÚ SK, SpB). Ide o najstarší zachovaný vizitačný protokol na území Spiša. Arcibiskupom Pázmáňom poverený vikár Imrich Lossi vtedy zvizitoval Spišskú Kapitolu. Okrem iných zaujímavostí sa tu nachádza súpis odcudzených majetkov. Prepošta a kanonici medzi nimi uviedli aj vežu na Spišskom hrade:

(f. 6) „Povedali, že Spišská cirkev mala z donácie kráľa Žigmunda na Spišskom hrade aj istú vežu, ľudovo zvanú Červená: V nej sa v časoch nepokojov zvykli uchovávať klenoty, protokoly a zariadenie kostola. Ohľadom tejto donácie jestvuje jasné ustanovenie. Zo starej listiny kráľa Bela z r. 1249 a potom kráľa Karola však pánovi vizitátorovi bolo jasné, že spišskej cirkvi bola stavba veže a paláca na Spišskom hrade povolená dávno predtým. Spomínaní páni z kapituly povedali, že vlastníctvo tejto veže bolo spišskej cirkvi odcudzené županmi Thurzovcami, keď v čase Bočkajovho povstania pán župan Krištof Thurzo určil pre chrámový poklad vysokej ceny miesto na hrade. Avšak po dohode, uzavretej s rebelmi, im vydal chrámový poklad za cenu približne pätnásťtisíc florénov, a navyše dal svojim [úradníkom, pozn. prekl.] preverovať a prehľadávať všetky protokoly [archívu, pozn. prekl.] cirkvi.“⁴

Podoba hranatej veže po jej prestavbe na kruhovú vežu s ponechaním severnej steny zo staršej stavby (obr. 3a–b, 4) s červenou fasádou by mohla byť čitateľná z nástennej maľby zo začiatku 16. storočia v Kaplnke sv. Juraja v Kostole sv. Jakuba v Levoči (Janovská 2008b, obr. na s. 210–211; 2009, obr. 1.2.11, 1.2.12, s. 134–135), ktorej autorom, vzhľadom na precíznu a vernú dobovú podobu hradu, musel byť maliar tabuľových maľieb. Súčas-

4 „Quandam etiam Turrim vulgo Rubram vocatam ex Collatione Regis Sigismundi habuisse Ecclesiam Scepusiensem, in Castro Scepusiensi retulerunt: in qua tempore disturbiorum Clenodia, Prothocola, et apparatus Ecclesiae asservuari deberent, super qua donatione pura etiam extaret Statutio: ex literis autem antiquis Belae Regis Anno 1249. Caroli autem Regis postea apparuit D(ominus) Visitatori ejus Turris, et Palatii aedificationem longe antea in Castro Scepusiensi Ecclesiae Scepusiensi fuisse concessam. Ejus autem Turris possessione per Comites Thurzones ita Ecclesiam Scepusiensem esse privatam, annotati D(ominus)ni de Capitulo dixerunt, ut cum tempore factionis Boczkaianae pro Clenodijs Ecclesiae multis precibus locum concessisset D(ominus) Comes Christophorus Thurzo in Castro, ex collusionione tamen deinceps cum rebellibus facta ad valorem quindecim circiter millium florenorum Clenodia Ecclesiae extraderit: ac insuper Prothocola quoque omnia Ecclesiae per suos peruolui, et investigari fecerit (...)“

Obr. 4. Spišský hrad. Grafická príloha slohovej analýzy západných palácov – výrez. Podľa Fiala–Vallašek 1972, doplnené o situáciu na predstupenom západnom brale podľa Janovská 2008.

Abb. 4. Zipsper Burg. Grafischer Anhang der Stilanalyse der Westpalasse – Ausschnitt. Nach Fiala–Vallašek 1972, ergänzt um die Situation am hervortretenden Westfelsen, nach Janovská 2008.

ná náznaková rekonštrukcia kruhovej veže nezodpovedá svojím tvarom jej pôvodnému stavu (obr. 3a–b a 4).

Archeologické výskumy na hrade (Fiala–Vallašek 1972) odkryli pravdepodobne pokračovanie tejto severnej steny predpokladanej prepoštovej veže (obr. 4 a obr. 1, objekt č. 12) v mieste preluky medzi mladším palácom, postaveným Zápoľskovcami na južnej strane, a tzv. domom kaplánov na severnej strane, označovaným takto príznačne s ohľadom na jeho funkciu aj v neskorších inventarizáciách hradného majetku (Janovská 2008). Práve táto popisovaná stavba domu kaplánov mohla vzniknúť prístavbou k opevneniu ukončenému cimburím, ktorého vznik predpokladáme v období po mongolskom vpáde. Zatiaľ čo staršie opevnenie hradného jadra a románskeho predhradia pochádzajúce z prvej tretiny 13. storočia je postavené z veľkých blokov travertínového kameňa, vyrovnávané do riadkov drobnejšími kameňmi a bolo pravdepodobne ukončené v rovine (obr. 5, 8b), popisované opevnenie južne od románskeho paláca je evidentne murované z drobnejšieho kameňa – totožného a previazaného s popisovanou severnou stenou predpokladanej prepoštovej veže a ukončené je cimburím so stenkami prekrytými kamennými platňami. Rytmus stienok a prelúk cimburia (Fiala–Vallašek 1972,⁵ obr. 6a, 8a) je dodnes čitateľný a nebol identifikovaný nikde inde na opevnení hradného jadra a románskeho predhradia. Túto skutočnosť však nie je možné stotožniť s tvrdením, že v minulosti sa tu inde cimburie nevyškýtovalo.

5 Autori zaradili aj predmetný úsek opevnenia do obdobia budovania opevnenia hradného jadra v prvej tretine 13. storočia, taktiež neskúmali priebeh stavby predstupenej pred opevnením na výbežok hradného brala na západnej strane smerom do románskeho predhradia (obr. 4) a jeho možnú súvislosť so stavbami hradného jadra.

Obr. 5. Spišský hrad. Pohľad na západnú stenu hradného jadra s jasne čitateľným zabudovaným starším opevnením (1. tretina 13. storočia) z riadkovaného kamenného muriva z väčších blokov v spodnej časti, nasadeným na hradnom travertínovom brale a ukončeným v rovine, na ktorej je nasadená mladšia palácová nadstavba. Zdroj Archív PÚ SR, T867-12 neg. 69143, okolo roku 1972.

Abb. 5. Zipser Burg. Blick auf die Westwand der Kernburg mit deutlich sichtbarer, eingebauter älterer Befestigung (erstes Drittel 13. Jahrhundert), die im unteren Teil des Mauerwerks aus im Reihenverband gesetzten großen Steinblöcken besteht, auf einem Travertinfelsen aufliegt, bündig abschließt und als Untergrund für den jüngeren Bau des Palas dient. Quelle Archiv des Slowakischen Denkmalmamts, T867-12 Neg. 69143, um das Jahr 1972.

županovi Michalovi, aby ho za svedectva Spišskej kapituly do týchto majetkov voviedol. Zaujímavé je aj hodnotenie strategického významu veže pre hrad, ku ktorému sa vyslovuje kráľ Štefan V.: „*A my, považujúc túto vežu za potrebnú pre úžitok spomínaného Spišského hradu (...)*“⁶⁷

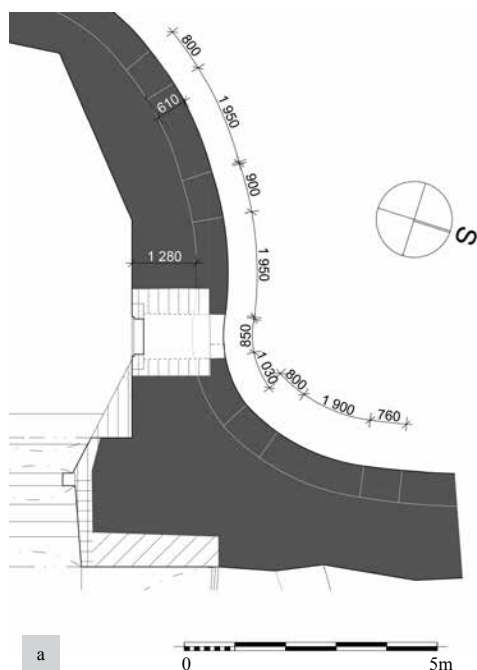
Na západnej strane hradby spodného predhradia sa nachádza druhá veža, ktorá má už výlučne obranný charakter (obr. 10, 11b). Dôkazom toho sú predovšetkým lukovité strielne (vysoké okolo 180 cm a navzájom posunuté vo všetkých podlažiach; obr. 10). Výstavba veže už súvisí s budovaním spomínaného postupne opevňovaného refúgia (obdoba refúgia na Pustom hrade pri Zvolene, v Tisovci). V tom čase funkciu župana na komitátnom Spišskom hrade zastávali župani Zvolena a Tisovca (Olejník 2010). Stavbu podobných fortifikačných prvkov (refúgium, samostatne stojace veže) teda možno oprávnenne hľadať a očakávať rovnako aj na Spišskom hrade. Základnou funkciou spomínanej veže bola ochrana južnej vstupnej brány v opevnení, prístupovej komunikácie, ako aj príľahlého úseku opevnenia so zachovaným strieľňovým otvorom južne od veže (obr. 10, 11b). Išlo o jedinečný a premyslený systém obrany, keď

Cimburím ukončené opevnenie sme zaznamenali v dnešnom úseku hradby stredného predhradia na dvoch miestach: 1. Na úseku hradobného systému severne od vstupnej brány (dnešný vstup na stredné predhradie, obr. 1, obj. 14), kde slúžilo na obranu prístupovej cesty na hrad. 2. Krátky úsek, zabudovaný v opevnení medzi stredným a spodným predhradím je čitateľný v hradbe zo strany spodného nádvorja (obr. 7). Aj ich výstavbu predpokladáme v druhej polovici 13. storočia.

Významnou zmenou je výstavba refúgia (či snáď vojenského tábora) na juhozápadnom svahu pod hradom, kde sa v smere od hradnej akropoly po pomerne príkrom spáde nachádza prvá väčšia plošina (obr. 9b). Týmto úsekom viedla prístupová cesta na hrad smerom od Spišského Podhradia (obr. 9a). Ako prvá tu bola realizovaná stavba obytno-obrannej veže na východnej strane (obr. 9a–b, 11a), obkolesená valom (Fiala–Vallašek 1971⁶⁶). Jej staviteľom bol, predpokladáme, istý Fioch, snáď člen kráľovskej družiny. Práve na jeho vežu sa vzťahuje listina uhorského kráľa Štefana V. z 1. októbra 1270 (ŠA LE, SASK), ktorou potvrdzuje nezachovanú listinu svojho otca Bela IV. Kráľ v nej potvrdzuje, že od Fiocha, Urovho syna zo Spiša, prevzal istú vežu, ktorú tento Fioch postavil na vlastné náklady na Spišskom hrade za 50 mariek a ako výmenu za ňu mu kráľ dal dediny Ordzovany a Poľanovce. Tie mu však boli neskôr odňaté. Štefan V. Fiochovi uvedené dediny vracia do dedičnej držby a prikazuje zvolenskému a spišskému

6 Autori (sektor VI-C-1) uvádzajú nálezy keramiky, ktoré rámcovo datujú do 13.–18. storočia. Sektor VI-C-3 na východnej strane veže obnažil základy objektu, ktoré sú z veľkých travertínových blokov vo forme riadkov, základy v spodnej časti boli rozšírené. Sondy preukázali priekopu, ktorá sa oblúkovito ťahala okolo východnej a severnej časti objektu. Autori ich považujú za priekopu pred vstupom. Vstup na 2. NP (vo výške 265 cm) predpokladali po drevených schodoch z okraja priehľbe a v prípade nebezpečenstva boli ľahko likvidované. Veže tak mali byť samostatné fortifikačné stavby s kruhovou obranou. Preberajú datovanie vzniku stavby veží do prvej polovice 15. storočia (Menclová 1957).

7 „*Nos itaq(ue) Turrim eande(m) pro utilit(a)te dicti Castr(i) de Scepes necessariam attendentes (...)*“

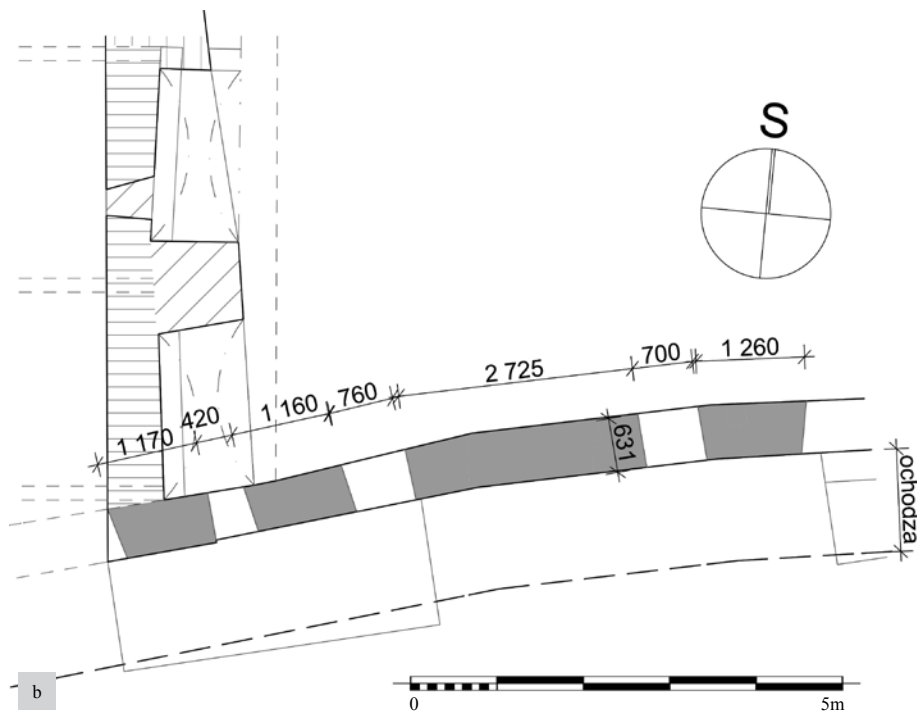

stavby prvotne samostatných veží boli neskôr doplnené o nadväzujúce opevnenie.

Model zabezpečenia financovania dostavby Marcelovho hradu pri Hrabušiciach bol veľmi podobný ako v prípade spomínaného Fiocha: Spišskí prepošti dostali v roku 1250 (ŠA LE, SASKa) či v roku 1269 (Rábik 2001, 27–47) na dostavbu Marcelovho hradu dediny Letanovce a Hejmuth (zaniknutá osada; Olejník 2010).

S tak rozsiahlou stavebnou činnosťou na hrade súvisí aj vznik a rozvoj majetkov spišskej šľachty, synov jobagiónov, ktorí za odmenu získavali v tom období od panovníka majetky v okolí hradu (Janovská–Olejník 2014; 2015).

Výstavba spodného predhradia s vežami a vstupnou bránou bola dosiaľ kladená pred prvú polovicu 15. storočia. D. Menclová (1957, 81) ho nazýva „velkým zwingrom“, alt. „zwingrom“, prekladá ho ako „vidiecky hrad“. Doteraz bola automaticky prisudzovaná Janovi Jiskrovi počas jeho pôsobenia na hrade

Obr. 6. Porovnanie cimburia opevnenia: a – Spišský hrad (detail z obr. 4); b – Pracháreň v Levoči. Kresba Milan Dzurilla.
 Abb. 6. Vergleich der Zinnen von der Befestigung: a – Zipser Burg (Detail aus Abb. 4); b – Pulverturm in Levoča (Leutschau). Zeichnung Milan Dzurilla.

v polovici 15. storočia. Jeho výstavbu považuje za strategickú, najmä závislú na teréne, prístupovej ceste a polohe brány. Celú plochu predhradia považuje za veľké poľné táborisko. Toto hodnotenie prevzala aj doterajšia odborná a na jej základe i populárna spisba.

V prospech posunu datovania vzniku oboch veží spodného predhradia do polovice 13. storočia (o takmer 200 rokov skôr) hovoria okrem archeologických nálezov pochádzajúcich z 13. storočia (Fiala–Vallašek 1971) a architektonických i pramenných analýz aj výsledky dendrochronologického datovania dreva z dosiek prevétov u oboch veží: v prípade Fiochovej veže (obr. 11a) do rokov 1245–1250 (Kyncl 2009) a bezprostredne po nej došlo k výstavbe obrannej veže (obr. 11b) na západnej strane – krátko po roku 1245 + (Kyncl 2009a). Aj nedávno realizovaný archeologický výskum a získané nálezy súvisiace s monitoringom stavu opevnenia spodného predhradia vyvrátili vznik stavieb na jeho ploche až v neskorom stredoveku (Stejskal 2015, 150). Zrejma a dodnes jasne čitateľná podobnosť (Janovská 2012), konštrukčný systém, štruktúra muriva a pravouhlost/hranatosť pôdorysu, výška všetkých troch popisovaných veží (Prepoštova veža na hradnej akropole, Fiochova veža a obranná veža na dnešnom spodnom nádvorí) nás vedú k vysloveniu hypotézy, že ide o stavby vybudované na Spišskom hrade po mongolskom vpáde. Jedinečnosť zachovania týchto štruktúr na Spišskom hrade tak z pohľadu autenticity, ako aj integrity môžu byť nápomocné pre skúmanie obdobných stavieb nielen na Spiši, ale aj v širšom okolí a celom Uhorsku. Situácia Spišského hradu je jedinečná aj preto, že zatiaľ čo iné refúgiá zanikli (Pustý hrad, Kláštorisko), resp. neboli nikdy dobudované (Marcelov hrad – Hrabušice), pretože ich význam skoro pominul, na Spišskom hrade sa refúgium spojením s vrchným hradom stalo súčasťou hospodársky využívaného spodného nádvorja až do zániku hradu v 18. storočí. Mongolská hrozba bola odvrátená a okrem toho tieto jednoučelové, a preto nákladné útočiskné fortifikácie nahradili mestské opevnenia, novobudované hrady ako šľachtické sídla, či opevnené

Obr. 7. Spišský hrad. Pohľad na zamurované staršie cimburie v opevnení medzi stredným a spodným predhradím. Foto M. Janovská.
Abb. 7. Zipser Burg. Blick auf die vermaurten älteren Zinnen in der Befestigung zwischen mittlerer und unterer Vorburg. Foto M. Janovská.

Obr. 8. Spišský hrad. Porovnanie štruktúry murív z 13. storočia. a – murivo z obdobia po polovici 13. storočia, tvorené z menších travertínových kameňov, bez výraznejšieho riadkovania, severozápadná časť zabudovaného opevnenia južne od románskeho paláca, previazané so severnou stenou objektu prepoštovej veže na severozápadnom brale, ukončené cimburím s kamennou rímsou nad stenikami; b – riadkované murivo z prvej polovice 13. storočia, murované z väčších travertínových blokov, vyrovnávaných do riadkov drobným kameňom – západná stena hradného jadra, opevnenie v spodnej časti s rovnou korunou. Foto M. Janovská.

Abb. 8. Zipser Burg. Vergleich der Struktur der Mauerwerke aus dem 13. Jahrhundert. a – aus kleineren Travertinsteinern bestehendes Mauerwerk ohne deutlicheren Reihenverband aus der Zeit nach Mitte 13. Jahrhundert, nordwestlicher Teil der südlich vom romanischen Palas angebauten, mit der Südwand des Objektes Propstturm am nordwestlichen Felsen verbundenen, mit Zinnen und einem Steinsims über den Wänden abgeschlossenen Befestigung; b – Mauerwerk im Reihenverband aus der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts, größtenteils aus größeren Travertinblöcken gemauert, mit kleinen Steinen in einen Reihenverband gebracht – Westwand der Kernburg, Befestigung im unteren Teil mit bündiger Krone. Foto M. Janovská.

Obr. 9. Spišský hrad. a – pohľad na vstup do hradu od Spišského Podhradia s dvojicou veží, na pravej strane – východná – Fiochova veža, na ľavej strane západná obranná veža s lukovištnými strieľňami. b – pohľad na spodné predhradie s dvojicou románskych veží a prístupovou cestou na hrad od Spišského Podhradia – miesto predpokladaného refúgia budovaného po polovici 13. storočia. Foto M. Janovská.

Abb. 9. Zipser Burg. a – Blick auf den Eingang der Burg aus Richtung Spišské Podhradie (Kirchdrauf) mit zwei Türmen, auf der rechten Seite – der östliche – Fioch-Turm, auf der linken Seite der westliche Wehrturm mit Bogenscharten. b – Blick auf die untere Vorburg mit zwei romanischen Türmen und Zugangsweg zur Burg aus Richtung Spišské Podhradie – Stelle des mutmaßlichen, nach Mitte des 13. Jahrhunderts gebauten Refugiums. Foto M. Janovská.

kostoly. O skúmanom refúgiu na Spišskom hrade predpokladáme, že splynulo s jadrom hradu vo forme opevneného spodného predhradia v 14. storočí. Tým boli hmoty veží uchránené pred postupnou deštrukciou, resp. obsadením nepovolanými „hostami“. Boli udržiavané, ale zároveň vzhľadom na postupnú oslabenú funkciu spodného predhradia bez potreby väčších prestavieb. Vápencové podlažie neprišlo ani vegetácii, čím hradný kopec odolal zalesneniu a nedošlo k prirodzenej asanácii murív, ako tomu bolo v prípade Marcelovho hradu, resp. Pustého hradu.

V zložitej situácii po ústupe Mongolov kráľovský inštitút ukázal svoju moc i opodstatnenie. Kráľ Belo IV. sa pustil do ohromnej práce nasmerovanej na rekonštrukciu a „modernizáciu“ kráľovstva. Jeho ciele boli jasné. Túžil vylepšiť správu krajiny vybudovaním siete nových kamenných hradov, podporoval mestá, pozýval hostí, zavádzal nové právo, zvýšil počet obyvateľov dosídlením krajiny, chcel obmedziť moc šľachty, reformovať donačnú politiku svojho otca a podobne.

I na Spiši boli stavebné aktivity po roku 1241 zamerané jednak na odstránenie následkov poškodenia stavieb, no najmä na posilnenie obranyschopnosti tak samotného Spišského hradu, ako aj Spišskej Kapituly, a to v rámci intencií celouhorskej politiky panovníka Bela IV. (Janovská a kol. 2010). V podobnom znení ako bola listina pre spišského prepošta Mateja z roku 1249 o stavbe veže na Spišskom hrade, vydal Belo IV. v tom istom období listiny aj pre viacerých cirkevných predstaviteľov i šľachtu. Ako príklad možno uviesť záhrebského biskupa Filipa (Olejník 2010). V roku 1247 dáva Belo IV. Záhrebskej kapitule miesto na periférii kráľovského mesta Gradca na postavenie veže, do ktorej sa kapitula a biskup majú uchýliť v čase nepokojov. Vlastníctvo veže Záhrebskej kapituly potvrdil roku 1426 Žigmund Luxemburský (CDH, X/6, 818). Veža, známa pod názvom *Popov toranj* (Popova veža) v Gradci, je v historickej časti Záhrebu zreteľne identifikovateľná dodnes (Janovská 2013). Listiny, ktorými panovník (Belo IV.) vyvoláva stavby veží, opevnení na ochranu/obranu po mongolskom pustošení, sú adresované realizátorom týchto stavieb, ktorými sú:

- prepošti/biskupi na územiach, kde sa nachádzalo prepošstvo/biskupstvo (prípady listiny z r. 1249 na stavby realizované na Spišskom hrade a z rokov 1250 a 1269 na Marcelovom hrade v Hrabušiciach, 1247 v Gradci v Záhrebe),
- členovia družiny, synovia jobagiónov (Fiochova veža na Spišskom hrade, Bertoldova veža na Pustom hrade atď.),
- zástupcovia rádov (podporované kláštory).

Spišský hrad v čase vlády Ladislava IV. (1272/1277–1290) plnil opäť svoju rezidenčnú funkciu, keď na ňom istý čas pobývala kráľovná matka Alžbeta Kumánska, nominálna pani Spiša (prelom 70. a 80. rokov 13. storočia). Už predtým tu na uzmiernenie situácie po prvom povstaní rytiera Rolanda 1274–1275 dosadila Mojžiša (Moys), svojho taverníka. Druhým človekom kráľovnej, ktorý zaujal post spišského župana, bol Dominik, dôverník kráľovnej, a to v rokoch 1279–1280. Samotný kráľ Ladislav IV. býval na Spišskom hrade či vôbec na Spiši niekoľko mesiacov v roku 1278, v rokoch 1284 a 1285 (keď tu usadil svojich Kumánov a Neugerov), ďalej na prelome rokov 1286–1287 a potom v apríli–máji roku 1289, keď odtiaľ privolil k vyplieneniu prepoštstva a kapituly. Pre panovanie tohto panovníka je príznačná skutočnosť, že na ochranu svojich záujmov proti miestnej šľachte a cirkevným hodnostárom usadil na Spišskom hrade od roku 1285 sebe vernú posádku, tvorenú jeho osobnou gardou z Kumánov a Neugerov, teda pôvodom nomádov (Marek 2006).

V roku 1290 sa stal kráľom Ondrej III. (1290–1301). Onedlho po nástupe na trón sa zdržiaval na Spišskom hrade. Dokazuje to napríklad jeho listina vydaná 29. novembra 1290 (RA II/4, 27), ktorou potvrdil donáciu slavónskeho bána a šopronskeho a železnohradského župana Jána z 20. januára 1290 pre Mikuláša, syna Ivana, na zem Chanou v Kőröšskej župe. Pre naše potreby je dôležité datovanie listiny: „*Dané pod hradom Spiš na vigíliu (v predvečer sviatku) apoštola Ondreja (29. 11.) roku Pána 1290.*“⁸ Táto lokalizácia totiž môže naznačovať existenciu

8 „*Datum sub castro Scepus in vigilia Andree apostoli anno Domini Mo CCo nonagesimo.*“

Obr. 10. Spišský hrad. Pohľad na obrannú vežu spodného predhradia (vybudovanú okolo polovice 13. storočia) s posunutými lukovištnými strieľňami a s nadväzujúcim úsekom sekundárne pristavaného opevnenia, so štrbinovou strieľňou z južnej strany veže, stav pred obnovou. Zdroj Archív PÚ SR, fond veľké diapositívy, ev. č. 1653.

Abb. 10. Zipsper Burg. Blick auf den (um Mitte des 13. Jahrhunderts errichteten) Wehrturm der unteren Vorburg mit versetzten Bogenscharten und daran anschließenden Abschnitten der sekundär angebauten Befestigung, mit Schlitzscharte von der Turmsüdseite, Zustand vor der Restaurierung. Quelle Archiv des Slowakischen Denkmalamts, Bestand große Diapositive, Erfassungsnr. 1653.

tenciu dolného nádvorja Spišského hradu už v tomto období. Kráľ Ondrej podľa všetkého prijímal vyslancov a úradoval práve tu.

Podobne možno sledovať aj problematiku a typológiu veží sakrálnych objektov – kostolov budovaných v tomto období, ktoré nemuseli súvisieť len so špecifickou funkciou liturgického priestoru, s ktorým boli spojené, ale mohli mať aj širšie funkcie, napr. obranné (Janovská a kol. 2010). Napovedá tomu výška štrbinových otvorov, ktorá zodpovedá lukovištným strieľňam a ich orientácia na miesta, odkiaľ prichádzalo nebezpečenstvo – napr. cesta (farský kostol vo Veľkej Lomnici, Bi-jacovciach), ale aj orientácia smerom, kde nebola prirodzená ochrana, napr. vyvýšený terén (Mlynica). Veže boli často prístupné iba z interiéru kostolov (Miloj, Veľká Lomnica). Ich dnešné vstupy do veží z exteriéru sú často vytvorené sekundárnym rozšírením štrbinových otvorov.

Spišská Kapitula – sídlo spišského prepoštvá s Kostolom sv. Martina

Opevnenie Spišskej Kapituly ako samostatného cirkevného sídla (dnes súčasť mesta Spišské Podhradie) nebolo doteraz archeologicky systematicky skúmané. V rámci spracovaného archívneho výskumu spodnej brány opevnenia (Olejník 2013) sme uskutočnili analýzu doterajších názorov a porovnali ich s najnovšími zisteniami v rámci zrealizovaného architektonicko-historického výskumu Katedrály sv. Martina (Janovská 2010) a uskutočnených georadarových meraní jej okolia (Terray 2013). Pokúsili sme sa ich interpre-

Obr. 11. Spišský hrad. Pohľad na exteriérovú časť veží spodného predhradia, budovaných okolo polovice 13. storočia. a – pohľad na Fiochovu vežu s prevétni a opornými piliermi, sekundárne pristavaným opevnením, stav pred obnovou, s korunou opevnenia ukončenou cimburím. Zdroj Archív PÚ SR, fond Archív I. ČSR. b – pohľad na obrannú vežu na západnej strane spodného predhradia s dvojicou prevéťov, s príľahlým opevnením na južnej strane so štrbinovou strieľňou, súčasný stav. Foto M. Janovská.

Abb. 11. Zipsper Burg. Blick auf die Außenseite der um Mitte des 13. Jahrhunderts errichteten Türme der unteren Vorburg. a – Blick auf den Fioch-Turm mit Aborterkern und Stütz-pfeilern, sekundär angebaute Befestigung, Zustand vor der Restaurierung, mit durch Zinnen abgeschlossener Krone der Befestigung. Quelle Archiv des Slowakischen Denkmalamts, Bestand: Archiv der Ersten Tschechoslowakischen Republik. b – Blick auf den Wehrturm auf der Westseite der unteren Vorburg mit zwei Aborterkern, mit angrenzender Befestigung auf der Südseite mit Schlitzscharte, heutiger Zustand. Foto M. Janovská.

Obr. 12. Spišská Kapitula. Pohľad na opevnenie so vstupnou bránou (neskôr prestavanou do podoby vežovej brány) na západnej strane v smere príchodu od Levoče. Foto M. Janovská.
Abb. 12. Zipsper Kapitel. Blick auf die Befestigung mit Eingangstor (später zum Turmtor umgebaut) auf der Westseite in Richtung Zugang von Levoča (Leutschau). Foto M. Janovská.

tovať (Janovská–Olejník 2013) a vysloviť predpoklad obdobia vzniku najstaršieho opevnenia okolo samotnej katedrály.

Prvotný základ fortifikácie Spišskej Kapituly tvoril hradobný okruh okolo Kostola sv. Martina a románskeho prepoštského paláca, vo vnútri ktorého sa v minulosti nachádzali dnes už neexistujúce stavby z prvej polovice 13. storočia – Kaplnka Panny Márie, ktorá neskôr nadobudla patrocínium sv. Valentína a Rotunda sv. Ondreja (Fiala–Vallašek 1975). Do vnútra opevneného sídla sa vstupovalo jednoduchou gotickou bránou s lomeným oblúkom (obr. 12), vytvorenou z armovaných travertínových opracovaných kamenných blokov na západnej strane hradby v smere cesty od Levoče a staršej lokality Pažice. Z tohto najstaršieho úseku sa dodnes zachovalo opevnenie s mladšou úpravou/nadstavbou už iba v juhozápadnej (obr. 13) a západnej časti súčasného opevnenia Kapituly a samotná vstupná brána sa stala súčasťou mladšej vežovej brány. Problematickým je ale priebeh dnes už neexistujúcej zostávajúcej časti tohto najstaršieho opevnenia na východnej a severnej strane.

Najstaršie opevnenie identifikujú (Križanová–Ondrejčíková 1966) na nákrese lokality a kladú ho dosť široko do románskeho obdobia. V popisnej časti výskumnej správy sa však spomína už len gotický strážny domček zo 14. storočia, ktorý mal stáť na západnej hranici Spišskej Kapituly.

Prakticky výskumom v teréne túto hypotézu overili a spresnili A. Fiala – A. Vallašek (1973–1974), ktorí o rok na to svoje názory aj publikovali (Fiala–Vallašek 1975). Začiatok výstavby tohto opevnenia stotožňujú s koncom hlavných stavebných prác v lokalite – dokončením stavby Kostola sv. Martina a prepoštského paláca. V ich interpretácii tak tento prvotný hradobný systém vzniká v druhej polovici 14. storočia. Tvorí ho jednoduchá hradba s murovanou ochodzou a predpršňou s cimburím, so vstupom cez bránu zo západu, v tom čase ešte bez akejkoľvek veže (Fiala–Vallašek 1975, 135). Avšak priebeh dnes už neexistujúcej časti opevnenia na vý-

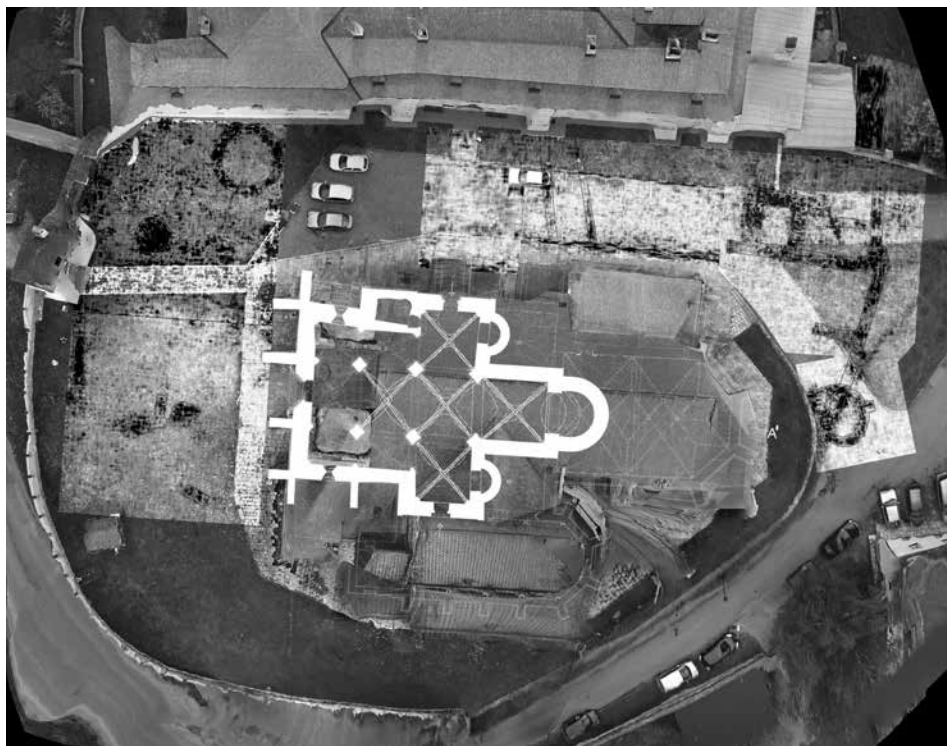
Obr. 13. Spišská Kapitula. Pohľad na opevnenie na južnej strane, ukončené cimburím, so stopami po staršej ochodzi. Foto M. Janovská.
 Abb. 13. Zipser Kapitel. Blick auf die mit Zinnen abgeschlossene Befestigung auf der Südseite, mit Spuren des älteren Wehrgangs. Foto M. Janovská.

chodnej strane predpokladali vo väčšej vzdialenosti východným smerom. Vychádzali zo starších predpokladov (Mencl 1937) rozsahu románskej dispozície Kostola sv. Martina ako trojloďovej baziliky (Fiala–Vallašek 1975, kresba na s. 134–135), pričom najnovšie pamiatkové výskumy katedrály, realizované v rokoch 2005–2009 (Janovská–Novotná 2007; Janovská 2009a, 2010; Uličný–Harčar–Lukáč 2008, 2009), preukázali románsku podobu kostola postaveného v prvej tretine 13. storočia s priečnou loďou, ktorá bola na východnej strane ukončená dvojicou polkruhových apsid (obr. 14).

Na základe záverov A. Fialu a A. Vallaška, ako aj na základe vlastnej interpretácie listiny týkajúcej sa sporu medzi Spišskou kapitulou a Sasmi zo Spišského Podhradia z roku 1274 (ŠA LE, SpPa) dedukujú existenciu čiastočného opevnenia prístupových ciest ku Kostolu sv. Martina a prepoštškému palácu už roku 1274 B. Puškárová – I. Puškár (1981). Úplné uzavretie tohto priestoru súvislou hradbou kladú na začiatok 14. storočia (Puškárová–Puškár 1981, 40–41).

Z týchto záverov vychádzal aj I. Chalupecký (1994), ktorý posúva vznik hradby okolo kostola a prepoštšského paláca do druhej polovice 14. storočia. V ďalšom vydaní turistického sprievodcu sa však už prikláňa k pôvodu hradby v 13. storočí (Chalupecký 2002, 7). Pokus o náčrt umiestnenia objektov kapituly vo vnútri opevnenia v nadväznosti na cestnú sieť v priebehu 13. a 14. storočia urobil M. Homza (2009, 236–237).

Posledným príspevkom k objasneniu vzniku a priebehu tohto najstaršieho opevnenia, ako aj polohy zaniknutej Kaplnky Panny Márie / sv. Valentína bol terénny výskum metódou georadaru (ďalej len GPR metóda). Výsledky (obr. 14) sme publikovali spolu s novou interpretáciou dostupných prameňov (Janovská–Olejník 2013, 4–16). Na základe týchto nových zistení môžeme predpokladať, že pôvodné románske opevnenie obopínalo Kostol sv. Martina z juhovýchodu a východu na mieste terajšieho múrika – v mieste prevýšenia terénu na strane presbytéria a upí-

Obr. 14. Spišská Kapitula. Letecký pohľad na areál s najstaršou časťou opevnenia okolo Katedrály sv. Martina, s výsledkami GPR meraní (vyznačené čiernou farbou). Bielou farbou vyznačený pôdorys katedrály so zvýraznením románskej dispozície kostola s priečnou loďou z prvej tretiny 13. storočia. Kruhovú stavbu severozápadne od kostola – zbúraná Rotunda sv. Ondreja, stavba zachytená na severovýchodnej strane v mieste dnešnej cesty – Kaplnka P. Márie, východný priebeh dnes už neexistujúceho opevnenia. © Terra, s. r. o., 2013, terry@terray.sk, pôdorys doplnila M. Janovská.

Abb. 14. Zipser Kapitel. Luftansicht des Areals mit ältestem Teil der Befestigung um die St. Martin-Kathedrale, mit den Ergebnissen der Bodenradarmessung (schwarz gekennzeichnet). Weiß gekennzeichnet ist der Grundriss der Kathedrale mit hervorgehobener romanischer Disposition der Kirche mit Querschiff aus dem ersten Drittel des 13. Jahrhunderts. Nördlich von der Kirche gelegener Rundbau – abgerissene St. Andreas-Rotunde, auf der Nordostseite auf dem heutigen Weg entdeckter Bau – Marienkapelle, östlicher Verlauf der heute nicht mehr existierenden Befestigung. © Terra, s. r. o., 2013, terry@terray.sk. Grundriss ergänzt von M. Janovská.

nalo sa k záveru Kaplnky Panny Márie / sv. Valentína, ktorá stála v osi medzi chrámom a pôvodným románskym prepoštským palácom, východne od oboch stavieb. Zrejme sa primkýnalo k severovýchodnému nárožiu románskeho prepoštského paláca (obr. 14). Tieto zistenia zároveň vyvracajú aj pôvodnú hypotézu (Puškárová–Puškár 1981, obr. na s. 10, 11) o ceste, ktorá podľa nich mala viesť pomedzi chrám a prepoštský palác a ktorá sa stavbou parciálneho opevnenia stala pre verejnosť neprejazdnou, a teda aj predmetom sporu so Samsi zo Spišského Podhradia, riešenom v spomínanej listine z roku 1274 (ŠA LE, SpPa; Hradszky 1901–1902, 283; Vencko 1941, 303–306). Prieskum GPR priniesol aj poznatky o dosiaľ neznámom objekte kruhovitého pôdorysu s priemerom ca 6 m východne od presbytéria Katedrály sv. Martina, ktorého základy sú založené hlbšie než základy hradby, ktorá sa k stavbe upína (Janovská–Olejník 2013, 8–9, obr. č. 3, s. 8). Jeho funkcia nateraz nie je známa. Môžeme vysloviť len domnienku, že by mohlo ísť o karner/osárium alebo cisternu. Táto nálezová situácia vyžaduje následný archeologický výskum.

I. Chalupický (1994, 39) – oproti rekonštrukcii pôdorysu Spišskej Kapituly od A. Fialu a I. Vallaška (1975) – v opevnení obkolesujúcom chrám, prepoštský palác a rotundu, predpokladá aj dolnú – východnú bránu, ktorá oddeľovala tento priestor od zvyšku zatiaľ neopevnenej uličky kanonických kúrií. Na základe posledných výskumov GPR metódou sa však možno do-

mnievať, že smerom na východ, teda ku kanonickej uličke, opevnenie nebolo otvorené bránou – aspoň nie vo veľkosti, ako bola brána na západnej strane, ktorá by umožňovala prejazd vozom. Skôr mohlo ísť o menšiu bránku, zjednodušujúcu prístup kanonikov na bohoslužby do chrámu. Takáto informácia sa dá vyvodiť aj z analýzy popisu polohy Kaplnky Panny Márie / sv. Valentína: „(...) *susedila s vonkajškom biskupského stbla a svojím priečelím, ako aj múrom, vedeným od neho k hornej bráne pre verejnosť, oddelovala katedrálny chrám s biskupským palácom a ich spoločný priestor od všetkých stavieb kapituly. Teraz, aby so spomínaným nepohodlím a tiež kvôli svojej tesnosti nestála nevyužitá, bola zrovnaná so zemou a z oboch strán otvorila slobodnejší výhľad*“ (ABÚ SK, SpBa, s. 401). Najpodstatnejší je tu popis hradby – ide o múr vedený od priečelia kaplnky „*k hornej bráne pre verejnosť*“ (doslova „*k verejnému vstupu*“ – *publica commatio*). Ak teda na základe GPR meraní (obr. 14) a popisu vieme určiť polohu kaplnky, môžeme priebeh tohto úseku hradby predpokladať nasledovne: od severovýchodného nárožia prepoštského paláca smerovala na juh k východnému uzáveru kaplnky, na ktorý sa upínala, ďalej smerom na juh k dosiaľ neznámej kruhovej stavbe východne od Kostola sv. Martina a oblúkom sa stáčala smerom na západ, južne od chrámu. Tu jej pokračovanie vidíme jednak v terénnej nerovnosti nad súčasnou prístupovou cestou do Kapituly, jednak za bránou vidíme kompletnú hradbu, ktorá smeruje oblúkom na severozápad k bráne, teda k „*hornému verejnému vstupu*“. Situácia zistená GPR meraním, ako aj uvedená interpretácia historického popisu naznačujú možnosť, že menší vstup do opevneného areálu chrámu a prepoštského paláca sa mohol nachádzať medzi Kaplnkou Panny Márie / sv. Valentína a palácom. Tam sa navyše stopa po základovom murive na GPR meraniach stráca (obr. 14).

Otázna bola nízka účinnosť opevnenia voči vonkajším útokom, ktorú môžeme dedukovať z dochovaného listinného materiálu. Z vysokej frekvencie úspešných útokov voči Kostolu sv. Martina vyplýva, že dobytie a vyrabovanie aj tohto opevneného centra Spišskej Kapituly nebolo ničím problematickým. Tento fakt možno zaiste pripočítať aj nízkemu stavu, slabému výcviku a vybaveniu vojenskej hotovosti spišských prepoštov a kanonikov. Isté však je, že Kostol sv. Martina bol vyrabovaný v priebehu 13. storočia niekoľkokrát. Ak opomenieme stále otázne rabovanie mongolských (tatárskych) jednotiek v Spišskej kapitule v roku 1241, nasledujúci úspešný útok a plienenie mali na svedomí niekedy medzi 8. aprílom a 22. májom 1288 Neugerí – osobná stráž uhorského kráľa Ladislava IV. Kumánskeho, ktorí vyrabovali kostol, vlámali sa do sakristie, ktorá zároveň slúžila ako depot pre archív hodnoverného miesta, zničili listiny a ukradli autentické pečatidlo kapituly (Marek 2006, 73; ŠA LE, SpPb; ŠA LE, SpPc).

Listina z roku 1274 (ŠA LE, SpPa) spomína kúriu kanonika Jána, ktorá stojí juhovýchodne od kostola. Na základe strohého konštatovania listiny je ťažké povedať, či kúria bola opevnená, alebo nie. S istotou však môžeme uzavrieť, že o nejakej spoločnej hradbe celej Spišskej Kapituly tu nemôže byť reč. V listine by sa totiž iste ako orientačný bod objavila.

Čo sa týka ďalších stavebných aktivít cirkevných predstaviteľov Spišskej Kapituly a ich podpory, kráľ Belo IV. zaťažil Spišskú Kapitulú nielen povinnosťou výstavby na Spišskom hrade, ale aj jeho udržiavaním. Odňal jej totiž isté desiatky a prisúdil ich Spišskému hradu na jeho udržiavanie. Konkrétne to malo byť ročne 500 kóp z úrody obilia, ktoré mali byť použité na udržiavanie a opravy hradu. Spišskí prepošti s takýmto stavom vecí samozrejme neboli spokojní a snažili sa od tejto povinnosti oslobodiť. Prvé úspechy prišli až vďaka zásahu pápežského legáta, firmánskeho biskupa Filipa. Na jeho naliehanie vrátila kráľovná matka Alžbeta, vtedajšia údelná pani Spiša, svojou listinou z roku 1280 (ŠA LE, SASKb) tieto desiatky spišským prepoštom. Kapitula sa povinnosti prispievať na údržbu Spišského hradu definitívne zbavila až listinou kráľa Ondreja III. z 2. novembra 1297 (ŠA LE, SASKc).

Môžeme sa domnievať, že k stavbe stredovekého opevnenia kapituly došlo na prelome 13. a 14. storočia, t. j. po jej vyplenení Neugermi v roku 1288 (Marek 2006, 73) a dostavbe južnej veže prepoštského kostola v 90. rokoch 13. storočia (Janovská–Novotná 2007). Potvrdením tejto hypotézy by mohol byť aj nález kamenárskej značky na travertínovom armovaní vstupnej brány v opevnení kapituly na západnej strane (obr. 15b) a totožnej značky na kamenom armovaní juhozápadného rohu lode Kostola sv. Márie Magdalény v Danišovciach (obr. 15a), u ktorého

Obr. 15. Totožné kamenárske značky. a – juhozápadné nárožné armovanie lode v Kostole Márie Magdalény v Danišovciach; b – vstupný portál v opevnení na západnej strane areálu Spišskej Kapituly. Foto M. Janovská.

Abb. 15. Identische Steinmetzzeichen. a – südöstliche Eckarmierung des Schiffs in der Maria Magdalenenkirche in Danišovce; b – Eingangsportal in der Befestigung auf der Südseite des Areals des Zipsper Kapitels. Foto M. Janovská.

Obr. 16. Bašta – Pracháreň v Levoči po obnove, so zvýraznenou neomietanou staršou zabudovanou priebežnou hradbou v južnej stene. Foto M. Janovská.

Abb. 16. Bastei – Pulverturm in Levoča (Leutschau) nach der Restaurierung, mit hervorgehobener, nicht verputzter, älterer, eingebauter, vorläufiger Wehrmauer in der Südwand. Foto M. Janovská.

v Levoči (Janovská 2005, 2015) prispel nielen k poznaniu stavebného a historického vývoja samotného objektu, ale aj k novým poznatkom o systéme a fungovaní mestského opevnenia. Pracháreň mala dôležitú strategickú polohu v severozápadnom rohu opevnenia mesta v smere prístupovej cesty zo severu od Kežmarku/Poľska. Výskum parkánovej bašty (obr. 16) preukázal, že skrýva v sebe (južná stena) prvotné opevnenie mesta – priebežnú lineárnu hradbu s ochodzou a predprsnou ukončenou cimburím, ktoré bolo neskôr upravené do podoby štrbinových strieňní

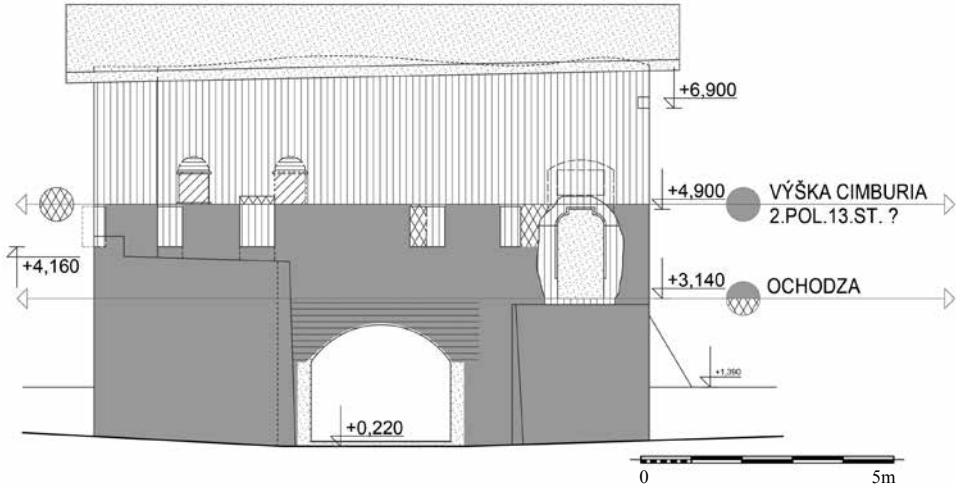
dendrochronologické datovanie (Kyncl 2014) drevenej pomurnice krovu je dané rokmi 1306–1307. Na základe architektonicko-historického výskumu (Janovská 2014, kap. 6) je výstavba ranostredovekého kostola v Danišovciach datovaná prelomom 13.–14. storočia. Danišovce boli filiálkou samotnej Kapituly, kde kanonik vydržoval svojho vikára (de facto kaplána) – plebána. Išlo o stredoveký úzus, keď spišskí prepošti povoľovali stavbu nových kostolov, pričom desiatky na udržiavanie kňazov-farárov týchto kostolov podľa zaužívanej schémy vydelil zo svojich príjmov prepošt, ten tam zároveň dosadil svojho vikára/kaplána a od neho poberal časť desiatkov vo forme katedratika. Takýmto spôsobom vznikli v stredoveku viaceré samostatné plebánie (Olejník 2014). Otázne je ukončenie opevnenia cimburím už v stredoveku, pretože súčasné cimburie je veľmi pravidelné, čo by mohlo naznačovať, že ide o mladšiu úpravu. To ale bez architektonického a archeologického výskumu nie je možné zodpovedne posúdiť.

Levoča – sídlo Spoločenstva spišských Sasov a kráľovské mesto na základe udelenia výsad Karolom Róbertom z Anjou

Pamiatkový výskum Bašty – prachárne

LEGENDA:

	1. polovica 13. storočia		1. polovica 16. storočia
	po tatárskom vpáde a 2. polovica 13. storočia		1. tretina 17. storočia
	14. storočie		7 príbeh zachovaného muriva z 2. polovice 13. storočia
	1. polovica 15. storočia		Predpokladaný priebeh obvodového múru 2. polovice 13. storočia
	2. polovica 15. storočia		rekonštrukcia 20. storočia

Obr. 17. Bašta – Pracháreň v Levoči – slohová analýza, južná stena. Kresba Milan Dzurilla.

Abb. 17. Bastei – Pulverturm in Levoča (Leutschau) – Stilanalyse. Zeichnung Milan Dzurilla.

Obr. 18. Bašta – Pracháreň v Levoči (pred obnovou, počas architektonicko-historického výskumu) južná stena so zabudovanou staršou priebežnou hradbou ukončenou cimburím. a – sondou odkryté cimburie zo strany exteriéru – pôvodne ochodze, pod ním zvýšená časť ochodze do podoby zošíkmeného oporného piliera; b – v interiéri – pôvodne na strane priekopy – viditeľná predstúpená časť po kamennej rímsičke nad stenkami zamurovaného cimburia. Foto M. Janovská.

Abb. 18. Bastei – Pulverturm in Levoča (Leutschau, vor der Restaurierung, während der bauhistorischen Untersuchung) Südwand mit eingebauter, älterer, vorläufiger mit Zinnen abgeschlossener Wehrmauer. a – durch Sondage freigelegte Zinnen von Außen – ursprünglicher Wehrgang – darunter höhergelegter, in die Form eines schrägen Stützpfilers gebrachter Teil des Wehrgangs; b – im Innern – ursprünglich auf der Grabenseite deutlicher hervortretender Teil eines Steingesims über den Wänden der vermaurerten Zinnen. Foto M. Janovská.

(obr. 17) a nakoniec (pred polovicou 15. storočia – Janovská 2015) bola k hradbe pristavaná par-kánová bašta, pôvodne v kombinácii murovanej a drevenej časti. Ide o prvý a dosiaľ jediný nález hradby ukončenej cimburím v opevnení mesta Levoča, ktorý sa mohol zachovať práve z dôvodu, že bol sekundárne nadstavaný a zachovaný v stene prachárne (obr. 18a). Objavenie zabudovanej hradby s cimburím, ktorá kopírovala terén po obvodě plošiny (zaoblenie južnej steny bašty – staršieho hradobného múru) je dodnes čitateľné a dovoľuje spochybníť doterajšie tvrdenia, že vznik opevnenia v Levoči je potrebné datovať od prvej tretiny 14. storočia (Menclová 1950, 213–216), čoho dôkazom mal byť už rovný úsek hradieb so zalomenými časťami, s tzv. polovičnými baštami a so štrbinovými strieľňami na východnej strane mestského opevnenia. Táto podoba hradobného múru predstavuje v prípade južnej steny skúmanej bašty až druhú vývojovú stavebnú etapu. Tu je potrebné súhlasiť s tvrdením M. Suchého (1974, 99), ktorý predpokladal stavbu bášť (možno ešte v podobe obranných veží, ako to poznáme z obdobia okolo polovice 13. storočia na Spišskom hrade, pozn. autorky) už v 13. storočí na základe pečate Spišských Sasov (obr.

19) s vyobrazením veže obranného charakteru ukončenej cimburím (ŠA LE, MML).

Porovnanie výskumom objavenej zabudovanej hradby s cimburím v južnej stene prachárne v Levoči (obr. 6b) s opevnením Spišského hradu (obr. 6a) z obdobia po mongolskom vpáde v roku 1241 nám umožňuje vysloviť hypotézu pre datovanie vzniku opevnenia (Janovská 2008, kap. 7, 2015) na severozápadnej strane mesta ešte do druhej polovice 13. storočia, najneskôr na prelom 13.–14. storočia a predpokladať, že opevnenia v oboch porovnávaných lokalitách mohli vzniknúť v rovnakom časovom období. Spoločnými znakmi pre oba príklady sú: presné kopírovanie okraja/obvodu brala (oblúkový tvar opevnenia), široké stenky ukončené kamennými rímsičkami smerom do priekopy (obr. 8a, 18b) a užšie preluky, pričom rytmus nie je pravidelný.

Aj napriek tomu, že nemáme listinné dôkazy o stavbe tohto opevnenia v Levoči, uvedený predpoklad odvodzujeme z nasledovných skutočností:

Levoča sa v roku 1271 stala centrom Spišských Sasov (ŠA LE, SM) a je málo pravdepodobné, že by tomu tak bolo, ak by nebola aspoň čiastočne opevnená. Je známe, že iné sídla s nemeckým obyvateľstvom majú už na konci 13. storočia stavbu opevnenia listinne doloženú, napr. Podolíneec (Fábrová 2010).

Obr. 19. Pečať Spoločenstva spišských Sasov z konca 13. storočia na listine z roku 1319. Zdroj ŠA LE, MML, VI. B. č. 2, so zobrazením veže s cimburím. Foto Štefan Péchy.

Abb. 19. Siegel der Gemeinschaft der Zipser Sachsen von Ende 13. Jahrhundert auf einer Urkunde aus dem Jahr 1319. Quelle Staatl. Archiv Levoča, Archivbestand Magistrat der Stadt Levoča, VI. B. Nr. 2, mit Darstellung eines Zinnenturms. Foto Štefan Péchy.

Predpoklad výstavby opevnenia v druhej polovici 13. storočia už vyslovil aj F. Javorský pri archeologickom výskume v mieste neďalekej Košickej brány a A. Fiala (1974). Lokalizácia našej bašty v severozápadnom rohu dovoľuje predpokladať, že išlo o jeden z prvých úsekov opevnenia mesta v strategickej polohe.

Z hľadiska doterajšieho hodnotenia stavebného vývoja objektu bašty – prachárne sa predpokladalo, že práve uličná najtenšia stena bašty je najmladšia (Menclová 1950, 213–216). Výskum (Janovská 2005, 2015) preukázal pravý opak, že ide o najstaršiu časť stavby – zabudovaný hradobný múr / lineárne opevnenie s predprsňou ukončenou cimburím a s murovanou ochodzou,

ktorý kopíroval obrys terénu. Ten ešte aj v druhej stavebnej etape – v 14. storočí – bol prestavaný do podoby hradby so štrbinovými strieľňami. Parkánová bašta bola k nemu sekundárne pristavaná na severnej strane s preukázanou cezúrou na oboch stranách (napojenie východnej a západnej steny) pred polovicou 15. storočia.

Pramene

- ABÚ SK, HMSK: Archív Biskupského úradu Spišská kapitula, fond Hodnoverné miesto Spišská kapitula, Scr. 9, fasc. 12, nr. 1.
- ABÚ SK, SpB: Archív Biskupského úradu Spišská Kapitula, fond Spišské biskupstvo, oddelenie Kánonické vizitácie, inv. č. 1.
- ABÚ SK, SpBa: Archív Biskupského úradu Spišská Kapitula, fond Spišské biskupstvo, odd. Knihy, *Historicus ortus et progressus Episcopatus Scepusiensis*. Tom II. Várallyae 1782.
- APÚ SR: Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky v Bratislave, ev. č. T 5469.
- CDH X/6: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/6* (Fejér, Gy., ed.). Budae 1766–1851.
- FIALA, A., 1974: Košická brána, veža mestského opevnenia č. 20 v priestore Vetrovej ulice, upresnenie priebehu hradieb – Nálezová správa o výskume a Program pamiatkových úprav, SÚPSOP Bratislava, rkp. uložený v Archíve KPÚ v Prešove, pracovisko Levoča, sign. T-115a.
- FIALA, A.–VALLAŠEK, A., 1971: Predbežná nálezová správa o výskume opevnenia dolného nádvorja a návrh na jeho úpravu, uložen. v Archíve PÚ SR v Bratislave, ev. č. T-825.
- 1972: Nálezová správa terénnych výskumov západnej časti horného hradu, uložen. v Archíve PÚ SR, Zbierka výskumných správ, sign. T 867.
- 1973: Hradby Spišskej Kapituly. Nálezová správa architektonického výskumu r. 1973. SÚPSOP Bratislava, uložen. v Archíve PÚ SR, Zbierka výskumných správ, inv. č. T 1244.
- JANOVSKÁ, M., 2005: Bašta/Pracháreň v Levoči, architektonicko-historický výskum, Levoča, rkp. uložen. v archíve KPÚ v Prešove, pracovisko Levoča.
- 2008: Architektonicko-historický výskum Spišského hradu. Levoča: Štúdio J+J, s. r. o., rkp. uložen. v Archíve SNM – Spišského múzea v Levoči, ev. č. D 128.
- 2013: Mestské opevnenie v Spišskej Kapitule, objekt Dolná brána a prilahlý severný úsek hradby opevnenia s dvomi cisternami, architektonicko-historický výskum, Levoča, rkp. uložen. v Archíve KPÚ Prešov, Archív Rímskokatolíckej cirkvi – Biskupstvo Spišské Podhradie.
- 2014: Rímskokatolícky kostol sv. Márie Magdalény v Danišovciach. Architektonicko-historický výskum, Levoča, rkp. uložen. v Archíve KPÚ Košice, Archív Rímskokatolíckej cirkvi – farnosť Odorín.
- JANOVSKÁ, M.–HOMZA, M.–NOVOTNÁ, M.–OLEJNÍK, V.–STEJSKAL, M., 2010: Obytno-obranné veže a opevnenie spodného nádvorja Spišského hradu ako súčasť budovania fortifikácií po mongolskom vpáde v 2. polovici 13. a začiatkom 14. storočia v kontexte pôvodných území Uhorska (Slovensko, Slávnosko/Chorvátsko, Sedmohradsko/Rumunsko, Maďarsko), Levoča: Štúdio J+J, s. r. o., rkp. uložen. v Archíve PÚ SR, Zbierka výskumných správ, sign. T 6293.
- JANOVSKÁ, M.–NOVOTNÁ, M., 2007: Architektonicko-historický a umelecko-historický výskum Katedrály sv. Martina na Spišskej Kapitule, uložen. v Archíve PÚ SR, Zbierka výskumných správ, sign. T6163.
- KRIŽANOVÁ, B.–ONDREIČKOVÁ, R., 1966: Spišské Podhradie. Základný umelecko-historický a architektonický výskum. Bratislava SÚPSOP, uložen. v Archíve PÚ SR, Zbierka výskumných správ, inv. č. T649.
- KYNCL, T., 2009: Výskumná správa č. 043-09. Dendrochronologické datovanie drevených konštrukčných prvkov z areálu Spišského hradu. II. etapa prieskumu. DendroLAB Brno.
- 2009a: Výskumná správa č. 113a-08. Dendrochronologické datovanie dosky prevetu vo veži č. 38 na dolnom nádvorí Spišského hradu. DendroLAB Brno.
- 2014: Výskumná správa č. 112c-14. Dendrochronologické datovanie drevených konštrukčných prvkov kostola sv. Magdalény Danišovciach. DendroLAB Brno.
- OLEJNÍK, V., 2009: Výskum archívnych prameňov k stavebnému vývoju Spišského hradu, so špeciálnym zreteľom na rané obdobia výstavby a románsky palác. In: Janovská, M., Architektonicko-historický výskum Spišského hradu, Levoča: Štúdio J+J, s. r. o., 2008, rkp. uložen. v Archíve SNM – Spišského múzea v Levoči, ev. č. D 128.
- 2010: Výskum archívnych prameňov k stavebnému vývoju dolného nádvorja a obytno-obranných veží Spišského hradu v druhej polovici 13. a zač. 14. storočia. In: Janovská, M. a kol., Obytno-obranné veže a opevnenie spodného nádvorja Spišského hradu ako súčasť budovania fortifikácií po mongolskom vpá-

- de v 2. polovici 13. a začiatkom 14. storočia v kontexte pôvodných území Uhorska (Slovensko, Slavónsko/Chorvátsko, Sedmohradsko/Rumunsko, Maďarsko). Levoča: Štúdio J+J, s. r. o., rkp. uložená v Archíve PÚ SR, Zbierka výskumných správ, sign. T 6293.
- 2013: Mestské opevnenie v Spišskej Kapitule, objekt Dolná brána a príľahlý severný úsek hradby opevnenia s dvomi cisternami – archívny výskum, kap. 11. a1. In: Janovská, M., Mestské opevnenie v Spišskej Kapitule, objekt Dolná brána a príľahlý severný úsek hradby opevnenia s dvomi cisternami, architektonicko-historický výskum, Levoča, rkp. uložená v Archíve KPÚ Prešov, Archív Rímskokatolícka cirkev – Biskupstvo Spišské Podhradie.
- 2014: Archívny výskum Kostola sv. Márie Magdalény v Danišovciach, kap. 11. a1. In: Janovská, M., Rímskokatolícky Kostol sv. Márie Magdalény v Danišovciach. Architektonicko-historický výskum, Levoča, rkp. uložená v Archíve KPÚ Košice, Archív Rímskokatolícka cirkev – farnosť Odorín.
- RA II/4: Regesta regum stirpis Arpadianae II/4 (Borsa, I., ed.). Budapest 1923–1987.
- ŠA LE, MML: Štátny archív Levoča, fond Magistrát mesta Levoča, VI. B. č. 2.
- ŠA LE, SM: Štátny archív Levoča, fond Provincia XVI. spišských miest, B I/1.
- ŠA LE, SpP: Štátny archív Levoča, fond Spišské prepošstvo, I., Man. I., nr. 1.
- ŠA LE, SpPa: Štátny archív Levoča, fond Spišské prepošstvo, I. Man. II., nr. 26.
- ŠA LE, SpPb: Štátny archív Levoča, fond Spišské prepošstvo, inv. č. 12.
- ŠA LE, SpPc: Štátny archív Levoča, fond Spišské prepošstvo, inv. č. 198.
- ŠA LE, SASK: Štátny archív Levoča, fond Súkromný archív Spišskej kapituly, Scr. 5, fasc. 1, nr. 1.
- ŠA LE, SASKa: Štátny archív Levoča, fond Súkromný archív Spišskej kapituly, Scr. 6, fasc. 1, nr. 1.
- ŠA LE, SASKb: Štátny archív Levoča, fond Súkromný archív Spišskej kapituly, Scr. 1, fasc. 1, nr. 2.
- ŠA LE, SASKc: Štátny archív Levoča, fond Súkromný archív Spišskej kapituly, Scr. 1, fasc. 1, nr. 4.
- ŠOA PP: Štátny okresný archív Poprad, Spišskosobotská kronika, sign. č. 14.
- TERRAY, M., 2013: Správa z GPR prieskumu v exteriéri Katedrály sv. Martina v Spišskej Kapitule. Terra, s. r. o., Košice.
- VALLAŠEK, A., 1971: Predbežná nálezová správa o výskume, uložená v Archíve PÚ SR, Zbierka výskumných správ, sign. VT 454.
- ULIČNÝ, M.–HARČAR, P.–LUKÁČ, G., 2008: Spišské Podhradie – MPR Spišská Kapitula. NKP Katedrála sv. Martina. Archeologický výskum v roku 2008. Pamiatkový úrad SR Bratislava. Prešov 12/2010, uložená v Archíve KPÚ Prešov.
- ULIČNÝ, M.–HARČAR, P.–LUKÁČ, G., 2009: Spišské Podhradie – MPR Spišská Kapitula. NKP Katedrála sv. Martina. Archeologický výskum v roku 2009. Pamiatkový úrad SR Bratislava. Prešov 12/2010, uložená v Archíve KPÚ Prešov.

Literatúra

- FÁBROVÁ, K., 2010: Podolíneček. In: Lexikón stredovekých miest na Slovensku (Lukačka, J.–Štefánik, M., edd.), 323–328. Bratislava.
- FIALA, A.–VALLAŠEK, A., 1975: Náčrt stavebného vývoja Spišskej Kapituly do konca stredoveku, *Vlastivedný časopis XXIV*, 132–136.
- 1981: Praveké a ranohistorické osídlenie hradného kopca a stavebný vývoj stredovekého hradu. In: *Spišský hrad. Národná kultúrna pamiatka* (Jurečko, P., ed.), 17–83. Košice.
- FIALA, A.–VALLAŠEK, A.–LUKÁČ, G., 1981: Spišský hrad. Martin.
- HAIN, G., 1910–1913: *Lőcsei krónikája*. Levoča.
- HOMZA, M., 2009: Politické dejiny Spiša do začiatku 14. storočia. Počiatky kresťanstva na Spiši. In: *Historia Scepusii*. Vol. I., 126–174, 233–284. Bratislava – Kraków.
- HRADSKÝ, J., 1901–1902: *Initia, progressus ac praesens status Capituli Scepusiensis*. Varallya.
- CHALUPECKÝ, I., 1994: *Spišská Kapitula*. Spišská Nová Ves.
- CHALUPECKÝ, I.–ŠTUBŇA, V., 2002: *Spišská Kapitula*. Spišská Nová Ves.
- JANOVSKÁ, M., 2008a: Katedrálny Kostol sv. Martina v Spišskej Kapitule vo svetle nových výskumov. In: *Acta Musaei Scepusiensis 2008* (Novotná, M., ed.), 35–70. Levoča.
- 2008b: Dve stredoveké podoby Spišského hradu. In: *Acta Musaei Scepusiensis 2008* (Novotná, M., ed.), 201–212. Levoča.
- 2009: Spišský hrad. In: *Terra Scepusiensis Terra Christiana 1209–2009*, Spišský hrad, Spišská Kapitula dve centrá v dejinách Spiša (Novotná, M., ed.), 55–81. Levoča.

- 2009a: Katedrála sv. Martina v Spišskej Kapitule. Levoča: In: Terra Scepusiensis Terra Christiana 1209–2009, Spišský hrad, Spišská Kapitula dve centrá v dejinách Spiša (Novotná, M., ed.), 83–105. Levoča.
- 2010: Výsledky architektonicko-historického výskumu Katedrály sv. Martina v Spišskej Kapitule (so zameraním na stredovekú podobu), Monumentorum Tutela – Ochrana pamiatok 22, 199–211.
- 2012: Spišský hrad – výsledky nových výskumov, Monumentorum Tutela – Ochrana pamiatok 24, 279–298.
- 2013: Building Activities in Spiš in the Thirteenth Century in the Context of the Hungarian Kingdom – Stavebné aktivity na Spiši v 13. storočí v kontexte Uhorska. In: Slovakia and Croatia I Historical Parallels and Connections (until 1780) (Homza, M. a kol., edd.), 269–290. Bratislava – Zagreb.
- 2015: Bašta Pracháreň v Levoči. Pamiatky a múzeá, č. 2, 43–49.
- JANOVSKÁ M.–NOVOTNÁ M., 2008: Najnovšie výskumy v Spišskej Kapitule, Pamiatky a múzeá, č. 3, 21–27.
- JANOVSKÁ M.–OLEJNÍK, V., 2013: Stavebný vývoj Katedrály sv. Martina a jej okolia v Spišskej Kapitule. In: Sborník příspěvků k odborně-metodickému semináři Sanace dřevěných konstrukcí s praktickou ukázkou horkovzdušné sanace části objektu národní kulturní památky – kanonie č. 8 ve Spišské Kapitule – Spišskom Podhradí (Nasswetrová, A.–Štěpánek, J.–Galla, P., edd.), 4–16. Opava.
- 2014: Spišský hrad, Spišská Kapitula a Spišské Podhradie. Koniec 12. až 1. polovica 14. storočia (poznatky o stavebnom vývoji na základe najnovších výskumov). In: Forum Urbes Medii Aevi VIII (Měřinský, Z., ed.), 218–235. Brno.
- 2015: Vplyv kráľovského Spišského hradu na svoje okolie v 12.–14. storočí. In: Acta Musei Scepusiensis 2012–2013 (Herucová, M.–Novotná, M., edd.), 119–139. Levoča.
- MAREK, M., 2006: Neugeri na Spiši. Vyplienenie Spišskej Kapituly Kumánmi kráľa Ladislava IV. In: Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia V (Slivka, M.–Homza, M., edd.), 49–74. Levoča.
- MENCL, V., 1937: Stredoveká architektúra na Slovensku. Prešov – Praha.
- MENCLOVÁ, D., 1950: O středověkém opevnění našich měst, ZPP, 213–216.
- 1957: Spišský hrad. Bratislava.
- PUŠKÁROVÁ, B.–PUŠKÁR, I., 1981: Spišská Kapitula. Bratislava.
- RÁBIK, V., 2001: Spišské fázum k roku 1250: Ku kritike a interpretácii najstarších prameňov o Marcelovom hrade pri Hrabušiciach, Slovenská archivistika 36, č. 2, 27–47.
- SLIVKA, M.–VALLAŠEK, A., 1991: Hrady a hrádky na východnom Slovensku. Košice
- STEJSKAL, M., 2015: Archeologický výskum na dolnom nádvorí Spišského hradu v r. 2010. In: Acta Musei Scepusiensis 2012–2013 (Herucová, M.–Novotná, M., edd.), 140–159. Levoča.
- SUCHÝ, M., 1974: Dejiny Levoče I. Košice.
- ULIČNÝ, F., 2004: Vpády Mongolov na Slovensko v roku 1241, Vojenská história, č. 3, 3–19.
- VARSÍK, B., 1974: Boli Tatári roku 1241 na Spiši? In: Spišské mestá v stredoveku, 27–31. Košice.
- VENCKO, J., 1941: Z dejín okolia Spišského hradu. Spišské Podhradie.
- WAGNER, C., 1774: Analecta Scepusii sacri et profani II. Wien.
- ZSOLDOS, A., 2003: Vznik Spišského komitátu. In: K stredovekým dejinám Spiša (Števík, M., ed.), 15–30. Stará Ľubovňa.
- ŽIFČÁK, F., 1998: Listina z roku 1249 pre spišského prepošta ako historický prameň. In: Z minulosti Spiša V–VI, 1997–1998, 83–85. Levoča.

Zusammenfassung

Ein Beitrag zum Bau von Befestigungen in der Zips nach dem Mongoleneinfall

Die Zipser Burg – Königsburg der Arpaden in Ungarn

Aufgrund einer Urkunde von Béla IV. vom 19. September 1249 können wir den von einem Propst auf dem westlichen Felsenvorsprung der Kernburg errichteten, eckigen Turm, dessen Nordseite bis heute erhalten geblieben ist (Abb. 2, 3a–b), den untersuchten Bautätigkeiten zuzuordnen, die Mitte 13. Jahrhundert erfolgten (Abb. 1). Seine Bedeutung auf der Burg beruhte für die Propsteikirche St. Martin darauf, dass er in Zeiten des Unfriedens als Depositorium für das Kapitelarchiv und den Domschatz diente. Während die ältere Befestigung der Kernburg und der romanischen Vorburg aus dem ersten Drittel des 13. Jahrhunderts aus großen Travertinblöcken

erbaut wurde, die mit kleineren Steinen in einen Reihenverband gebracht wurden und wahrscheinlich bündig abschloss (siehe Abb. 5, 8b), wurde die Befestigung zwischen dem Propstturm und dem romanischen Palas offensichtlich mit kleineren – der Nordwand des Propstturms identischen – Steinen gemauert und schloss mit Zinnen ab, die mit Steinplatten verkleidet wurden (Abb. 8a). Eine bedeutende Änderung stellt der Bau eines Refugiums (?) am Südwesthang unterhalb der Burg dar (Abb. 9a–b). Durch diesen Abschnitt führte der Zugangsweg zur Burg aus Richtung Spišské Podhradie (Kirchdrauf, bzw. Kirchdorf). Als erster Bau wurde hier der Bau des von einem Wall eingekreisten Wohn- und Wehrturms auf der Ostseite realisiert (Abb. 11a), der als Fioch-Turm bezeichnet wird und auf den sich eine Urkunde von König Stefan V. vom 1. Oktober 1240 bezieht. An der Westseite der Wehrmauer befindet sich ein zweiter Turm mit versetzten Bogenscharten, der bereits einen reinen Wehrcharakter besitzt (Abb. 11b). Hierbei handelte es sich um ein einzigartiges und durchdachtes Verteidigungssystem aus der Zeit, als an die ersten allein stehenden Turmbauten später eine Befestigung angebaut wurde (Abb. 10). Der Bau der mit Türmen und Eingangstor versehenen, Jiskra zugeschriebenen, unteren Vorburg wurde bisher in die Zeit vor der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts datiert. Eine Verlegung ihrer Datierung in die Mitte des 13. Jahrhunderts wurde auch von den Ergebnissen einer dendrochronologischen Untersuchung bestätigt. In der Zips waren die Bauaktivitäten nach dem Mongoleneinfall von 1241 einerseits darauf ausgerichtet, die entstandenen Schäden an den Bauten zu beseitigen, und andererseits vor allem die Verteidigungsfähigkeit von sowohl der Zipser Burg, als auch des Zipser Kapitels zu stärken, und zwar im Rahmen der Intentionen der gesamtungarischen Politik des Herrschers Béla IV. Errichtet wurden die Bauten von Präpsten und Bischöfen in den Gebieten, in denen sich eine Propstei oder ein Bistum befand (Urkunde aus dem Jahr 1249 für auf der Zipser Burg realisierte Bauten und eine Urkunde mit identischem Wortlaut aus dem Jahr 1247 von Gradec – Zagreb – Popov toranj [Pfarrturm]), von Mitgliedern aus dem Gefolge, von den Söhnen der Jobagionen (z.B. der Fioch-Turm auf der Zipser Burg, der Berthold-Turm auf der Burg Pustý hrad) und von Ordensvertretern (der unterstützten Klöster).

Das Zipser Kapitel – Sitz der Zipser Propstei mit St. Martinskirche

Das ursprüngliche Fundament der Befestigung des Zipser Kapitels bildete die Ringmauer um die St. Martinskirche und des romanischen Propstpalas, in dessen Inneres man auf der Westseite aus Richtung Leutschau durch ein einfaches gotisches Spitzbogentor gelangte (Abb. 12). Eine mit einem Bodenradar durchgeführte Geländeuntersuchung (Abb. 14) und deren Auswertung haben den Verlauf der heute nicht mehr existierenden Befestigung auf der Ostseite nachgewiesen sowie die Lage von Bauten aus der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts bestätigt, und zwar die der St. Andreas-Rotunde und auf dem heutigen Weg die der Jungfrau Marienkapelle. Die Befestigung, deren Entstehung von uns vorläufig an die Jahrhundertwende des 13. und 14. Jahrhunderts datiert wird, d.h. in die Zeit nach der Plünderung des Kapitels durch die Neugarer im Jahr 1288 und nach dem Anbau des Südturms der Propsteikirche in den neunziger Jahren des 13. Jahrhunderts, respektierte noch die ursprüngliche Größe, d.h. die römische Form der Anlage der Kirche mit Querschiff aus dem ersten Drittel des 13. Jahrhunderts (Abb. 14).

Leutschau – seit 1271 Sitz der Gemeinschaft der Zipser Sachsen

Aus Sicht der bisherigen Auswertung der baulichen Entwicklung der Bastei – des Pulverturms – in Leutschau hat man angenommen, dass gerade ihre zur Straße gelegene schmalste Südwand die jüngste ist. Durch die Grabung wurde gerade das Gegenteil nachgewiesen, d.h. dass es sich um den Einbau einer linear verlaufenden Wehrmauer mit Wehrgang und Brustwehr handelt, die von Zinnen abgeschlossen wurde, die im 14. Jahrhundert in die Form von Schießscharten gebracht wurden (Abb. 17). Schließlich wurde vor Mitte des 15. Jahrhunderts eine Zwingerbastei an die Wehrmauer angebaut (Abb. 16). Diese Feststellung und ein Vergleich des Fundes mit der Befestigung der Zipser Burg (Abb. 6a, b) aus der Zeit nach dem Mongoleneinfall im Jahr 1241 macht es uns möglich, die Grundlage für die Hypothese zu schaffen, dass

die Befestigung auf der Nordwestseite der Stadt noch in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts entstanden war.

Ing. arch. Magdaléna **Janovská**, Štúdio J+J, s. r. o., v Levoči, Námestie Majstra Pavla 38, SK 054 01 Levoča, Slovenská republika, *janovska@stonline.sk*

Mgr. et Mgr. Vladimír **Olejník**, Rímskokatolícka cirkev Biskupstvo Spišské Podhradie, Spišská Kapitula 9, SK 053 04 Spišské Podhradie, Slovenská republika, *olejnik.vladimir@gmail.com*

